

פתח דבר

לואי אלתוסר: פילוסופיה והמפלגה הקומוניסטית

טל מאיר גלעדי

למעשה באתי אל הפילוסופיה דרך הפוליטיקה,
ובמידה רבה מאוד גם נותרתי שם.
לואי אלתוסר, אלמנטים של אוטוביוגרפיה, 1978.¹

1. Louis Althusser, "Éléments d'autobiographie – seulement ce qui peut intéresser la théorie (1977-1978)", in: *L'avenir dure longtemps*, Paris: Flammarion, 2013, p. 455

לואי אלתוסר נמנה עם סוג מסוים של פילוסופים שעלו מתהומות הנשייה לאחר שכתביהם הוצאו מהקשרם המקורי. אלתוסר זכה לתהילתו הראשונה בצרפת עבור מפעלו הפילוסופי הגדול שהיה ניסיון לנסח מחדש את המרקסיזם. מפעל פילוסופי זה נפתח ומקבל את צורתו המובהקת בספר שפרסם ב־1965: בשביל מרקס. אולם עבור רוב קוראי העברית השער למחשבתו הוא התהילה המאוחרת שלה זכה מאמרו הקצר והמבריק "מנגנוני המדינה האידיאולוגיים" (על האידיאולוגיה) בעולם דובר האנגלית.² בשנות ה־80 וה־90, כאשר נדמה היה שהעיסוק הישיר במרקסיזם שייך לעבר, העניין באלתוסר המשיך לחיות ולהתפתח בזכות תשומת הלב שניתנה למאמר זה בתחומי ביקורת התרבות.

סימניה של תהילתו המאוחרת של אלתוסר עוד ניכרים בדרך שבה כתביו שבים ונקראים היום. למעשה, מאמרו על האידיאולוגיה אינו מהווה עבור רוב קוראיו נקודת זינוק לכתביו המרכזיים. להיפך, ניכר שרבים מסתפקים בקריאת חלקים מכתבי אלתוסר במנותק מהקשרם הרחב, במקום להבין כתבים אלו כחלק מתיאוריה שלמה של ניתוח ובמקום להכיר את אותה תיאוריה עצמה. ללא ספק, תרמה לכך הנטייה של רבים מבין פרשני אלתוסר האמריקאים להמעיט בחשיבות היסוד השיטתי בהגותו.

העניין הגובר באלתוסר חב חוב גדול לקריאותיו הלא־מרקסיסטיות, לאותה הוצאה מההקשר שחשפה לקהל הרחב את חדות מחשבתו. אך כעת, כאשר מעמדו מבוסס וקהל קוראיו מתרחב, גוף הגותו המרכזי של אלתוסר, כלומר המרקסיזם שלו, מזמין את הקורא להעמיק בו ולבחון את ההקשר שבו נכתב. בתחילת שנות ה־60 אלתוסר החל במבצע פילוסופי שאפתני. הוא ניסה להבין מהו המרקסיזם. כך הוא מתאר זאת בדיעבד: "הייתי

2. לואי אלתוסר, על האידיאולוגיה, תרגום: אריאלה אזולאי, תל אביב: רסלינג, 2003.

אז כבר קומוניסט, ובשל כך גמרתי אומר להיות גם מרקסיסט, כלומר ניסיתי ככל יכולתי להבין מה זה להיות מרקסיסט".³ דרכו המוצהרת הייתה לשוב למרקס עצמו, להפנות את הגב לחלק גדול מפיתוחיו המאוחרים של המרקסיזם ולחזור למרקס, כפי שידידו לאקאן חזר לפרויד כדי להציל את הפרויקט מאובדן דרך.⁴ מבחינת אלתוסר, אובדן דרך זה התבטא בפופולריות הגואה של המרקסיזם ההגליאני ושל ההומניזם של כתבי השחרות של מרקס. לנוכח הקשיים הפוליטיים והאידיאולוגיים של התקופה שלאחר גילוי זוועותיו של סטלין, ובהיעדר ניסוח מוסכם אחר של הפילוסופיה המרקסיסטית, נסוגו קומוניסטים רבים מהתיאוריה הכלכלית וההיסטורית של מרקס הבוגר ומצאו מפלט פילוסופי בנוסחאות ההומניסטיות המופלאות שניתן למצוא אצל מרקס הצעיר. עיקרן של נוסחאות אלו היה הניגוד, שמקורו אצל הגל ופוירבאך, בין "ניכור האדם" בקפיטליזם לבין שחרור והתגשמות "מהות האדם" בקומוניזם. אולם עבור אלתוסר מושגים אלו היו שיירים מטאפיזיים שהתאימו אולי לדמיונותיה של הפילוסופיה הגרמנית של המאה ה-19, אך לא למרקסיזם כמדע חמור. בדומה לשאר כתביו של אלתוסר, בשביל מרקס נכתב בעיקרו

3. Louis Althusser, "Soutenance d'Amiens (1975)", in: *Solitude de Machiavel et autres textes*, Paris: Press Universitaires de France, 1998, p. 201

4. קצרה היריעה מכדי לשטוח את סיפור הידידות ושיתוף הפעולה בין אלתוסר ללאקאן, והערצתו הגדולה של אלתוסר לחברו. מעבר לטרמינולוגיה הפרוידיאנית במובהק שאלתוסר מאמץ בספר בשביל מרקס (כגון היקבעות-יתר, עיבוי, התקה וכו'), אלתוסר כתב רבות על לאקאן ועל הפסיכואנליזה, החל מהמאמר "פרויד ולאקאן" משנת 1964. כתבים אלו נאספו בכרך כתבים על הפסיכואנליזה שיצא לאור בצרפת בשנת 1993, ושיתורגם בתקווה גם לעברית. השוואה Louis Althusser, *Écrits sur la psychanalyse: Freud et Lacan*, Paris: Stock/IMEC, 1993. עוד על הנושא ניתן למצוא באחרית הדבר שחיבר אייל דותן לתרגום העברי של על האידיאולוגיה שהוזכר לעיל.

כתגובה למגמה זו ובזכות המטריאליזם של מרקס, שזנח את דמיונות נעוריו האידיאליסטיים והגה בתור פילוסוף בוגר ובתור מנסחו של המרקסיזם ("מטריאליזם היסטורי") את הטענה המהפכנית שלפיה התנאים החומריים והמערך החברתי הם שקובעים את אופן קיומו של הפרט. כך, לאדם אין שום "מהות" ולכן זו ממילא אינה יכולה "להתנכר". הספר בשביל מרקס, אשר מקבץ מאמרים שנכתבו משנת 1960 ועד 1965, נכתב גם בתגובה להשקפותיו הקודמות של אלתוסר עצמו, שגדל בתוך המסורת האקדמית של ההגליאניות ושל המרקסיזם בצרפת.

אך עבודותיו של אלתוסר חרגו מעבר לביקורת של מגמה או אופנה פילוסופית. מבחינתו, הוא הצליח לאפיין את הגותו של מרקס ולהסביר את עיקריה במונחים ברורים. הוא עשה זאת באמצעות מחקר היסטורי ופילוסופי, באמצעות שרטוט קווי המתאר לביוגרפיה אינטלקטואלית של מרקס, והדגשת אותו אירוע היסטורי שאותו כינה "שבר אפיסטמולוגי", אירוע שיוצר חיץ במחשבתו של מרקס בין אידיאולוגיה לבין מדע, כלומר בין מה שהיו הרהורי נעוריו של מרקס לבין תורתו הבוגרת, הראויה לשם מרקסיזם. כך אלתוסר הגדיר, או לפחות ביקש להתחיל להגדיר, מהי הפילוסופיה המרקסיסטית ומהם עיקריה המבחינים אותה מתפיסות אחרות.

עם זאת, וזו הנקודה המכרעת, אלתוסר טען שהפילוסופיה של המרקסיזם טרם נכתבה ושמרקס השאיר רק כמה טיוטות של פילוסופיה בספרים שדנים בעיקר בהיסטוריה, בסוציולוגיה, בפוליטיקה ובכלכלה. ליתר דיוק, הוא טען שפילוסופיה זו קיימת בכתביו, אך רק במצב פרקטי, כלומר כעקרונות תיאורטיים לא מנוסחים שמנחים את העבודות בתחומי המחקר השונים וכן בפוליטיקה. לפיכך, אלתוסר, שהציג את עצמו כמי שרק שופך אור על הפילוסופיה של מרקס, היה עסוק למעשה בכתיבתה. הוא היה עסוק בניסוח ובגילוי הפילוסופיה הטמונה בכתבי מרקס, פילוסופיה

שלא נוסחה באופן מפורש. בשל כך עורר ספר זה פולמוסים רבים כל כך. בשל כך הוא נחשב כאחת מיצירות המופת של המרקסיזם במאה ה-20 – לא רק כפירוש וכפרשנות אלא כחידוש תיאורטי של ממש.

רקע היסטורי: קומוניזם והגליאניות לאחר מלחמת העולם

ללא רקע מקדים על תולדות המרקסיזם בצרפת מיד לאחר מלחמת העולם השנייה יהיה קשה להבין מדוע אלתוסר ניגש לכתוב את הספר ומדוע לבש הספר את הצורה שלבש. מתוך ההיסטוריה יהיה ניתן לגעת גם בפילוסופיה של אלתוסר, אגב כמה ממושגי היסוד שמהווים את תרומתו התיאורטית העיקרית: "שבר אפיסטמולוגי" (coupure épistémologique), "אנטי-הומניזם" (anti-humanisme) והחשוב מכולם – "היקבעות-יתר" (surdétermination).⁵

את מלחמת העולם השנייה עבר אלתוסר כחייל צרפתי במחנה שבויים בגרמניה. עם סופה, שב מהשבוי לאקול נורמל סופרייר (École normale supérieure) של פריז, מוסד ההשכלה הגבוהה היוקרתי בצרפת, כדי להמשיך את לימודיו שנקטעו בשל המלחמה. אלתוסר טרח שם על עבודתו בנושא "מושג התוכן בפילוסופיה

5. מעבר לספריו של אלתוסר, כמו גם להקדמות ולהערות המצוינות שהוסיף במהדורות מאוחרות העורך פרנסואה מתרון (Matheron), סקירה זו של הנוף האינטלקטואלי הצרפתי בשנות ה-50 וה-60 נסמכת, בין השאר, על הביוגרפיה החשובה שכתב איב מוליה בוטנג על לואי אלתוסר וכן על ספרו הטוב של וויליאם לואיס, לואי אלתוסר והמסורות של המרקסיזם הצרפתי. ראו בהתאמה Yan Moulier Boutang, *Louis Althusser: une* William S. Lewis, *Louis Althusser biography*, Paris: Éditions Grasset, 1992 *Althusser and the Traditions of French Marxism*, Oxford: Lexington Books, 2005. בכל הקשור בהיסטוריה רחבה של המפלגה נסמכתי גם על ספרם הקלאסי של סטפן קורטואה ומרק לזאר, היסטוריה של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית. ראו Stéphane Courtois et Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, Paris: Presses universitaires de France, 1995

של הגל", בהנחיית פילוסוף המדעים גסטון באשלר (Bachelard). שם הוא התייחד עם ז'אק מרטיין (Martin). בשנת 1948, לאחר סיום התואר השני ולאחר שסיים בהצלחה את בחינת ההסמכה להוראה, הצטרף אלתוסר לסגל הזוטרי באקול והתחיל ללמד פילוסופיה בתור מתרגל (répétiteur-agrégé). הוא לימד שם עד 1980, מבלי שיוענק לו מעמד של פרופסור. באותה שנה אלתוסר הצטרף גם למפלגה הקומוניסטית בעקבות בת זוגו, הלן ריטמן. לא לבד הצטרף אלתוסר למפלגה. לאחר מלחמת העולם השנייה היה הקומוניזם הצרפתי חזק מאי פעם. צרפתים רבים נסחפו בגלי אהדה לקומוניסטים שעמדו עם כוחותיו של הגנרל דה גול בחזית ההתנגדות לכיבוש הנאצי.⁶ מסוף המלחמה ועד שנת 1946 הוכפל מספר החברים במפלגה הקומוניסטית והגיע למספר שיא של 800,000. בבחירות שנערכו באותה שנה זכתה המפלגה בכ-28% מהקולות, ההישג הגדול בתולדותיה. היא הפכה למפלגה הגדולה ביותר בפרלמנט הצרפתי וכמה מחבריה אף מונו לשרים בכירים בממשלה. באירופה, שחוותה בשנות ה-30 את המשבר הכלכלי הגדול ואת זוועות הפשיזם, רבים האמינו שהקומוניזם וברית המועצות מציעים עתיד הגון יותר בהשוואה לאימפריאליזם, לניצול ולדיכוי המעמדי והגזעי של המערב. זאת, כמובן, אם לא מביאים בחשבון את פשעי סטלין שטרם התגלו. גם אל הגל לא פנה אלתוסר לבדו. שנות ה-30 וה-40 נודעו כתקופת תחייה חסרת תקדים של הפילוסופיה ההגליאנית בצרפת.

6. פרסומיה הרשמיים של המפלגה הדגישו אז את מחויבותה הפטריוטית: "הקומוניסטים הוכיחו שהם מגנייה הטובים ביותר והלהוטים ביותר של המולדת; הם לא חסכו שום קורבן על מנת להשיב לה את חירותה ואת עצמאותה שאבדה בשל בגידתם של אותם בני טרטיף של הפטריוטיותם" ראו *L'École Élémentaire du Parti Communiste Français: Leçon n° 4: La Nation*, Paris: édité par la Section central d'éducation du Parti Communiste Français, 1945, p. 1

ב-1929 פורסם ספרו החלוצי של ז'אן ואהל (Wahl), אומללות התודעה בפילוסופיה של הגל.⁷ ב-1933 פתח אלכסנדר קוז'ב (Kojève) בסדרת הרצאות על ספרו הגדול של הגל, פנומנולוגיה של הרוח, שהשפיעה על דור שלם של אינטלקטואליים פריזאיים.⁸ ב-1939 ראה אור הכרך הראשון בתרגום הצרפתי של ז'אן היפוליט (Hyppolite) לפנומנולוגיה של הרוח (הכרך השני פורסם שנתיים לאחר מכן), וב-1946 פורסם פירושו הקלאסי של היפוליט לאותו הספר תחת הכותרת התהוות ומבנה של הפנומנולוגיה של הרוח.⁹ אם עשור או שניים קודם לכן היה הגל מוכר רק למעט אסתטיקונים וסוציאליסטים,¹⁰ הרי שתקופה זו בישרה על כניסתו הגדולה של הגל למסורת הפילוסופית הצרפתית, והכריעה ביחס למיקומו המרכזי בכתביהם של הוגים שהתחילו אז לכתוב, כמו לאקאן או סרטור, וכן בכתביהם של אלו שהתבגרו באותן שנים, כמו דרידה או אלתוסר.

אלתוסר נכנס אז במקביל לעובי הקורה של הפוליטיקה הקומוניסטית ולנבכי התיאוריה ההגליאנית. גם בכך היה אלתוסר בן תקופתו. "כתבי היד הכלכליים-פילוסופיים של 1844", כלומר יצירת הנעורים של מרקס שהושפעה יותר מכול מתורתו של הגל, התגלו בשנות ה-20 בארכיון של המפלגה הסוציאליסטית הגרמנית. הם פורסמו במקור ב-1932 ותורגמו לצרפתית כבר ב-1935. גילוי זה השפיע עמוקות על יחסם של האינטלקטואלים הקומוניסטים

7. Jean Wahl, *Le malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel*, 1929

Paris: Presses Universitaires de France,

8. Alexandre Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*, Paris: Gallimard, 1947

9. Jean Hyppolite, *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*, Paris: Aubier, 1946

10. ז'אן ז'ורס, למשל, שהיה מנהיג הסוציאליסטים בצרפת לפני מלחמת העולם הראשונה, כתב על הגל עוד ב-1891 כחלק מעבודת הדוקטור הלטינית שלו על אודות שורשי הסוציאליזם בהגות הגרמנית הקלאסית.

להגל. אף על פי שכבר בשנות ה-20 ניתן היה להבחין בעניין הולך וגובר מצד הוגים מרקסיסטים בפילוסופיה של הגל, למשל בעבודתו של הפילוסוף ההונגרי החשוב ג'רג' לוקאץ' (Lukács), נדמה שבצרפת היה פרסום כתבי היד בבחינת נקודת מפנה. ב-1934 החל אנרי לפבר (Lefebvre), חבר המפלגה הקומוניסטית הצרפתית שהיה דמות משפיעה מאין כמותה בשדה הפילוסופיה המקומי, לתרגם לצרפתית יחד עם ידידו נורבר גוטרמן (Guterman) טקסטים רבים מאת הגל, מרקס ולנין. השניים הקדימו לתרגומיהם הקדמות ארוכות שהדגישו במיטב המסורת האקדמית בהיסטוריה של הפילוסופיה את חובו הגדול של מרקס להגל.¹¹ עם הופעתם של מספר רב של מאמרים ותרגומים נוספים בכתבי עת מרקסיסטיים (כגון *La revue marxiste*), הייתה זו שעתו הגדולה של המרקסיזם ההגליאני בצרפת. למגמה זו חברו גם פילוסופים הגליאנים שלא הזדהו כקומוניסטים אך גילו במקביל עניין במרקס, כמו קוז'ב והיפוליט, שהציגו בהרצאותיהם וחיבוריהם על הגל השקפות שהיו בגדר סינתזה של ממש בין שני ההוגים.¹²

11. דוגמת המופת בהקשר זה היא הקדמה בת למעלה ממאה עמודים שכתבו השניים למחברות על הדיאלקטיקה ההגליאנית מאת לנין בתרגומם (המחברות הן הערותיו של לנין שנכתבו בכתב ידו על עותק של מדע הלוגיקה מאת הגל כאשר עיין בו ב-1914). בהקדמה דנים לפבר וגוטרמן בקשר ההדוק בין הגל, מרקס ולנין, ונותנים דגש מיוחד על תורת הניכור ועל גלגוליה בין הגל, פוירבאך ומרקס. ראו *Lenin, Cahiers sur la dialectique de Hegel*, tr. Lefebvre et Guterman, Paris: Gallimard, 1938

12. ניתן להיווכח באופן שבו קוז'ב מאמץ רעיונות מרכזיים מהמרקסיזם, למשל, תוך כדי בחינת המשפט הבא מתוך פרשנותו המפורסמת לדמות האדון והעבד בפנומנולוגיה של הרוח, פרשנות שמהדהדת פסוקים מוכרים מתוך המניפסט הקומוניסטי: "אם האדם אינו אלא התהוות [...] אם המציאות האנושית הגלויה אינה אלא ההיסטוריה הכללית, אזי אותה היסטוריה כללית היא תולדות הגומלין בין אדון ועבד [...] גומלין שחייבים להסתיים בביטולם הדיאלקטי" (Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*, p. 16). היפוליט, לעומתו, שהיה קודם כול הגליאני,

מבחינת אלתוסר הייתה הקריאה בהגל כרוכה בעיון במרקס. הוא קרא את כתבי הגל בגרמנית לאור התרגומים של היפוליט והעמיק בכתבי מרקס בתרגום לפבר וגוטרמן וב"כתבי היד הכלכליים-פילוסופיים". ברוח זו כתב את עבודת התואר השני שלו. אלתוסר, שהגיע לקומוניזם מרקע קתולי, ושראשית פעילותו הפוליטית הייתה ב"איחוד הנוצרים המתקדמים" (Union des chrétiens progressistes), נשבה בקסמו של הגל וברוח המרקסיזם ההגליאני שראה את הקומוניזם כהתגשמות החלומות ההומניסטיים של אירופה ואת מרקס כממשיך דרכם של הפילוסופים הגדולים של המערב. זו גם הייתה הרוח שהביא אלתוסר ל"מעגל פוליצר", קבוצת הדיון והפעולה של המורים והתלמידים הקומוניסטים של האקול נורמל.

אולם מחוץ לאקדמיה ובתוך המפלגה הקומוניסטית היה המרקסיזם ההגליאני קו תיאורטי אופוזיציוני שהפך למנוגד יותר ויותר להשקפותיה הרשמיות של המפלגה. עם פתיחת המלחמה הקרה וירידת מסך הברזל, בישרו הדעות והמסרים שהגיעו ממוסקבה על עוינות הולכת וגוברת למערב ולפילוסופים שלו. לפבר ננזף על ספריו ועל השקפותיו, אולץ להתנצל, וב-1952 אף הושעה מהמפלגה באשמת סילוף תיאורטי.¹³

במהלך השנים הבאות, ובמקביל להתקרבותו לקו המפלגתי, אלתוסר החל לראות במרקסיזם ההגליאני ריאקציה שמרנית ומסוכנת.

החל עם חזרתו לסורבון ב-1949 (ואף קודם לכן) להתעניין ביחסו של מרקס הצעיר להגל, ביסוד אידיאליסטי מסוים שנמצא, לדבריו, אצל מרקס הצעיר ובסינתזה בין מרקס לבין הגל, שעתידה לסחוף את המרקסיזם למחוזות שמרקס לא חלם עליהם. ברוח זו הוא גם הרצה בשיעוריו בסורבון (בנוכחות אלתוסר, ללא ספק) וניסח את הרעיונות שיכונסו מאוחר יותר בספרו עיונים על מרקס והגל. ראו Jean Hyppolite,

Études sur Marx et Hegel, Paris: Éditions Marcel Rivière et Cie, 1955

13. הוא סולק באשמת סילוף על כך שייחס למרקס את הטענה "הבורגנית" שיצירת האמנות היא האושר האנושי הגדול ביותר ולא הצליח, בדיעבר, למצוא תימוכין לכך בכתבי מרקס עצמו.

הדגש התיאורטי שניתן על האידיאליזם ההגליאני היה בעיניו בבחינת תשומת לב שנלקחה מהמהפכה התיאורטית של מרקס, כלומר מהמטריאליזם המרקסיסטי, אשר את היקפו הוא התחיל לגלות באותן שנים ושל הצגתו ולפיתוחו הוא עתיד היה להקדיש את חייו כפילוסוף וכפרשן. למרבה האירוניה ההיסטורית, היה זה לא פחות מעיון מחדש בחיבור "על הפילוסופיה" מאת אנדריי ז'דאנוב (בכיר סובייטי שקבע את מדיניות ברית המועצות של סטלין בתחום המדע והתרבות וכן אכף אותה באכזריות ידועה לשמצה), אשר גרם לאלתוסר להטיל ספק לראשונה באותה הגליאניות "טבעית" של חינוכו האקדמי.¹⁴

שבר אפיסטמולוגי: אלתוסר והחזרה למרקס

אלתוסר לא היה סטליניסט, אך הוא ודאי הושפע מהפילוסופיה הרשמית של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית בסוף שנות ה-40 ותחילת שנות ה-50, כלומר מהלניניזם כפי שעוצב בתקופה זו בברית המועצות ושאוּמץ בהתלהבות גם בצרפת. לצד קו פוליטי תקיף, הפעילות התיאורטית של המפלגה הצרפתית הסתכמה אז בעיקרה, וזאת לפי עדותו של אלתוסר, בהרצאה מתוך ספריו של סטלין (וביניהם, מטריאליזם דיאלקטי ומטריאליזם היסטורי, שתורגם לצרפתית ופורסם עוד לפני תום מלחמת העולם השנייה).¹⁵ גם אם

14. כך הוא כותב ב-1949 לחברו ז'אן לקרוואה (Lacroix). עוד פרטים על תקופה זו בחייו של אלתוסר ניתן למצוא בכיוגרפיה שהוזכרה לעיל. ראו Boutang, *Louis Althusser: une biographie*, II, p. 324. כמו כן, השוו א. א. ז'דאנוב, "נאום בוויכוח על הספר 'תולדות הפילוסופיה במערב אירופה'", על תרבות וחברה, תרגום: ש. אוורבוך, תל אביב: ספריית פועלים, 1949.

15. Joseph Staline, *Le Matérialisme dialectique et Le Matérialisme historique*, Paris: Éditions sociales, 1944; יוסיף סטלין, "על המטריאליזם הדיאלקטי וההיסטורי", בתוך: על המטריאליזם ועל הלשון, תרגום: יאיר אור, תל אביב: רסלינג, 2004, עמ' 23-56.

אכן ניתן לזהות דגש תיאורטי במפלגה, ניכר שהוא נגזר במידה פחותה מהתעמקות עצמאית בכתבי מרקס מאשר מהתיאוריה והפוליטיקה המשתנה של ברית המועצות, אשר לאחר שנים של שיתוף פעולה נגד הפשיזם פיתחה עוינות הולכת וגוברת למערב. קרע בין הקומוניסטים לשאר חברי ממשלת צרפת בנושא שכר ובנושא המעורבות הצרפתית בדרום-מזרח אסיה הוביל לפיטורי השרים הקומוניסטים במאי 1947 ולאיוון תוכנית מרשל על ידי הממשלה הצרפתית. בהוראת מוסקבה הופסק אז שיתוף הפעולה עם המרכז הצרפתי ועם הסוציאליסטים, שהיה ציר מרכזי במדיניות המפלגה עוד מימי הרזיסטנס והחזית העממית של לאון בלום. בעקבות תמורה פוליטית זו השתנו באופן עמוק הקו של המפלגה הצרפתית וביטוי בפרסומי המפלגה. הביקורת שכוונה קודם לכן נגד הפשיזם ונגד "מאתיים משפחות ההון" ששלטו בכלכלת צרפת הוחלפה במאבק בלתי מתפשר בבורגנות כולה כמעמד. קו פייסני שדיבר על "דרך אחרת לסוציאליזם", כלומר על דרך לא אלימה, הוחלף בקו ששאב השראה מדברי ז'דאנוב. לדבריו היה העולם מחולק לשני מחנות: מחנה אימפריאליסטי בהנהגת ארצות הברית ובריטניה ומחנה דמוקרטי בהנהגת ברית המועצות. מבחינת המפלגה הצרפתית, הייתה זו חזרה לקו שאפיין אותה בשנות ה-20, הישר לתוך האורתודוקסיה הלניניסטית שחרטה על דגלה את הסיסמה "מעמד נגד מעמד", וסירבה לשתף פעולה עם מפלגות השמאל המתון.¹⁶

16. אחד ממופעי התיאורטיים המובהקים של העוינות למערב בקרב הקומוניסטים הצרפתים הייתה החוברת "מדע בורגני ומדע פרולטרי", מפרסומיו הראשונים של כתב העת, הביקורת החדשה. לחוברת נודעה גם השפעה מיוחדת על אלתוסר. אסופת מאמרים זו ביטאה את מה שהייתה בזמנו עמדתה הרשמית של ברית המועצות בתחום המדע – תמיכה בטרופים ליסנקו, גנטיקאי סובייטי, בן טיפוחיו של סטלין, שקידם את תורתו בתחום הגנטיקה כנגד זו של מנדל וכנגד הנעשה בתחום בארצות המערב. את העמדה שקידמה החוברת ניתן לסכם באחד ממשפטי

ברוח זו של עוינות לבורגנות פרסם אלתוסר ב־1950, בכתב העת הביקורת החדשה (*La Nouvelle Critique*), שנוסד על ידי המפלגה הקומוניסטית שנתיים קודם לכן, את מאמרו הראשון שבו הפנה את גבו להגליאניות המוקדמת שלו. מאמרו, "החזרה להגל: המילה האחרונה של הרוויזיוניזם האקדמי"¹⁷, היה המקום הראשון שבו ניתן היה להבחין בקווי המתאר של מה שיהפוך לעמדתו הקלאסית של אלתוסר. במאמר זה הוא הציג לראשונה את היחס בין הגל למרקס לא בתור יחס של המשכיות והשלמה, אלא בתור ניתוק רדיקלי. אלתוסר לא חתם על המאמר בשמו, אלא בשם "הוועדה לביקורת של מעגל הפילוסופים הקומוניסטים", שם עט שהיה נחוץ כדי למנוע חיכוכים עם מי שהיו המושאים לביקורת, עמיתיו האקדמאים הבכירים ממנו, ובמיוחד ז'אן היפוליט שעתיד היה להתמנות ב־1954 למנהל האקול. תוך כדי שימוש בביטויים קשים, אלתוסר הציג את קוז'ב והיפוליט

המפתח שהופיעו בה: "את צורות הפעילות האנושית ניתן להבין אך ורק תוך כדי פנייה ליחסים החברתיים שהם יחסי מעמדות. האמנות לא חומקת מחוק זה, ואף לא הספרות, הפדגוגיה או הספורט. כך גם המדע". המדע, שנחשב בדרך כלל אובייקטיבי, נחלק לפי תפיסה זו לשני מדעים מעמדיים מנוגדים – מדע בורגני ומדע פרולטרי. ראו F. Cohen et al., *Science bourgeoise et science prolétarienne*, Paris: Éditions de la nouvelle critique, 1950, p. 45

ז'אן-טוסן דסנטי (Desanti), מי שהיה מורו של אלתוסר באקול נורמל, עמד בראש מערכת הכותבים של אותה חוברת. לדברי אלתוסר, היו אלו שאלות בדבר פילוסופיה של המדע שהסעירו את חבריו למפלגה באקול, מוסד שמקפיד על שיתוף פעולה בין מדעי הרוח למדעים אחרים. ב־1949, שנה לאחר ששב ללמוד ושנה לפני פרסום החוברת, התאבד חברו למפלגה ומי שניהל את תא הסטודנטים הקומוניסטים באקול, הביולוג קלוד אנגלמן, בקפיצה מגג בית הספר. לפי אלתוסר, אנגלמן "נקרע מבפנים" על ידי השאלות והסתירות שעלו מתורתו של ליסנקו.

ראו Althusser, "Les Faits", in: *L'avenir dure longtemps*, p. 381
 Louis Althusser, "Le retour à Hegel: dernier mot du révisionnisme .17 académique", *La Nouvelle Critique* 20 (1950): 43-54

כ"רוויזיוניסטים" ששואפים לשנות ולתקן את תורתו של מרקס. את עבודתם הפילוסופית, כלומר את אותה חזרה להגל, אלתוסר הציג כניסיון פשוט ונואש להיאבק במרקס. במקום מסוים הוא אף כינה את אותה חזרה להגל בשם "רוויזיוניזם פשיסטי".

במאמר זה מ-1950 היו הטיעונים ברובם פוליטיים ואישיים. אלתוסר לא הסביר מהו ההבדל בין התיאוריות של הגל לאלו של מרקס, אלא קרא נגד כל השפעה הגליאנית על מרקס מתוך התנגדות שעיקרה דחייה של מה שבא מבחוץ, דחייה של מה שאינו קומוניסטי. אך אלתוסר לא נותר ברמה זו של התנצחות גרידא. את מה שהאינסטינקט רמז לו בגסות הוא היה עתיד לעגן במחקר. החל מ-1949 אלתוסר שקע מחדש בכתבי מרקס, הגל ופוירבאך. הוא העמיק בהיסטוריה האינטלקטואלית של מרקס כפי שתוארה על ידי פרנץ מהרינג (Mehring) ואוגוסט קורנו (Cornu).¹⁸ בנוסף, הוא לקח על עצמו את תרגום החיבור מהות הנצרות של פוירבאך, והפעם עם מטרה חדשה: להבין את המרקסיזם בראש ובראשונה מתוך הבנת ייחודו. הוא עשה זאת מתוך התפיסה שלפיה מה שמגדיר את המרקסיזם הוא אותם הגבולות המבחינים בינו לבין פילוסופיות אחרות. אלתוסר ניסח זאת מאוחר יותר בצורה יוצאת דופן: "פילוסופיה אינה קיימת, אלא אם היא נוקטת עמדה ותופסת מקום, והיא אינה תופסת מקום אלא כאשר היא כובשת אותו בעולם שבו כל המקומות כבר תפוסים. לפיכך, אין היא קיימת אלא בזכות הברדל לעומתי".¹⁹

18. בקרב המחקרים ההיסטוריים שהשפיעו במיוחד על אלתוסר ניתן למנות את תולדות חייו של קרל מרקס מאת פרנץ מהרינג, ראו Franz Mehring, *Karl Marx – Geschichte seines Lebens*, Leipzig: Leipziger Buchdruckerei A. G., 1918; ואת קרל מרקס – האדם והיצירה מאת אוגוסט קורנו, ראו Auguste Cornu, *Karl Marx, l'homme et l'œuvre. De l'Hégélianisme au Matérialisme Historique (1818-1845)*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1934

19. Althusser, "Soutenance d'Amiens", p. 201.

כאן הופיעה לראשונה הפילוסופיה של אלתוסר, כאשר גילה את חשיבותו של המחקר ההיסטורי למלאכת הפילוסופיה. במאמר אחר, פולמוסני פחות מקודמו, שפרסם ב-1953 בשם "על המרקסיזם"²⁰, רמז אלתוסר לראשונה על עמדתו בנושא כתבי השחרות של מרקס: אף על פי שפילוסופים בני המאה ה-20 הרבו לעסוק ולצטט את כתבי השחרות, הרי שמרקס באותה תקופה לא היה יותר מאשר אדם צעיר שהושפע מהגל ופוירבאך. לתפיסתו, כתבי השחרות מבטאים עמדות שמרקס נטש מאוחר יותר, ושאינן מהוות חלק מהתיאוריה של המרקסיזם. כבר באותו מאמר הוא הפנה את תשומת הלב למה שכינה חסרון מרכזי במהדורת כתבים נבחרים של מרקס בעריכת לפבר וגוטרמן. אלתוסר טען שבאותה כותרת שני העורכים הציבו טקסטים מתקופות שונות – כולל כתבי השחרות – מבלי לספק שום הסבר היסטורי. את ההסבר הזה הוא עתיד לספק בעצמו.

מבחינה זו, הטענות המופיעות במאמר "על המרקסיזם" הן בבחינת ניסוח ראשוני של הרעיונות שאלתוסר יפתח מאוחר יותר, במאמרים שקובצו בספר בשביל מרקס (1965), בעזרת המונח "שבר אפיסטמולוגי". למעשה, כאשר ב-1960 שטח אלתוסר לראשונה בהרחבה את פרשנותו להיסטוריה האינטלקטואלית של מרקס במאמרו "על מרקס הצעיר" (פרק 2 בספר זה), שפורסם בכתב העת המחשבה (*La Pensée*), היו עמדותיו תוצר של עבודה והבשלה פילוסופית שנפרשו על פני כמעט עשור. הדברים נכונים, קל וחומר, באשר לשימוש הראשון במונח "שבר אפיסטמולוגי" שהופיע ב-1963 במאמרו "על הדיאלקטיקה המטריאליסטית" (פרק 6 בספר זה) ושימושל בניתוח ההיסטורי שהוא מציע שם. ראוי לתת את הדעת על המושג החשוב הזה – "שבר אפיסטמולוגי". אלתוסר שאל אותו ממורהו, הפילוסוף גסטון

Louis Althusser, "À propos du marxisme", in: *Revue de l'enseignement philosophique*, 3 année, 4 (1953): 15-19.

באשלת. עם זאת, באשלת כמעט ולא השתמש במושג, ופרסומו תלוי בעיקר בשימוש שעשה בו אלתוסר.²¹ במסגרת פילוסופיית המדעים של באשלת, המושג מציין את הנתק בין מדע לבין תפיסות קדם-מדעיות. אף על פי שבהגותו של אלתוסר המושג נושא משמעות זהה, הוא נועד לציין אצלו בעיקר את הניתוק במסגרת תהליך ההתפתחות האינטלקטואלית של מרקס בין האידיאליזם של בחרותו לבין המטריאליזם של הגותו הבוגרת. באופן כללי, ניתן לומר שבספר בשביל מרקס אלתוסר שם דגש על שני נתקים משמעותיים בין תפיסות פילוסופיות קדם-מרקסיסטיות לבין המרקסיזם כמדע:

(1) הנתק בין הפילוסופיה של מרקס הצעיר לבין המרקסיזם של מרקס הבוגר. נתק זה מוביל את אלתוסר למסקנה שכתבי השחרות של מרקס (לרבות המושגים הכלולים בהם: "מהות האדם" ו"ניכור") אינם שייכים למרקסיזם. זהו "השבר האפיסטמולוגי" בה"א הידיעה. הפרק "על מרקס הצעיר" וכן ההקדמה שמקדים אלתוסר לספר בשביל מרקס מסבירים אותו היטב.

(2) הנתק בין הפילוסופיה של הגל לבין המרקסיזם של מרקס הבוגר. נתק זה מוביל את אלתוסר למסקנה שהיחס בין הגל ומרקס אינו יחס של התפתחות (דיאלקטית) אלא של ניתוק רדיקלי. זהו "שבר אפיסטמולוגי" במובן משני. הפרקים "סתירה והיקבעות-יתר" ו"על הדיאלקטיקה המטריאליסטית" מסבירים אותו היטב.

בשימושו במושג ה"שבר", ניצב אלתוסר בחזית שתי תנועות מחשבה חדשות של זמנו. ראשית, אלתוסר היה חלק מדור של פילוסופים

21. לטענת תלמידו של אלתוסר, הפילוסוף דומיניק לקור (Lecourt), שחקר בצעירותו את האפיסטמולוגיה של באשלת, משתמש האחרון במושג "שבר אפיסטמולוגי" בעיקר במקום אחד, ראו Gaston Bachelard, *Rationalisme appliqué*, Paris: Presses Universitaires de France, 1949, pp.

שהפסיקו לחשוב על ההיסטוריה כמונחי התפתחות (דיאלקטית או אחרת) והתחילו לחשוב עליה כעל רצף של ניתוקים. כחלק ממסורת זו ניתן למנות, בנוסף לבאשור וממשיכו ז'ורז' קנגילם (Canguilhem), גם פילוסופים כגון מישל פוקו (שהיה תלמידו של אלתוסר באקול נורמל) ותומאס קון (Kuhn).²² שנית, ונקודה זו מעניינת לא פחות, אלתוסר היה מראשוני האנטי-הגליאנים בצרפת. אחרי הדור של ואהל, היפוליט, לאקאן וסרטר, קם בצרפת בשנות ה-60 דור חדש של הוגים שהתרחק ואף פיתח עוינות של ממש כלפי מי שהיה הגיבור הפילוסופי של הדור הקודם. לצד אלתוסר, ניתן למנות כאן שוב את פוקו, אך גם את ז'יל דלז, ז'אן-פרנסואה ליוטאר ואחרים.

כך או כך, החל מפרסום המאמר "על מרקס הצעיר" אלתוסר הפך להיות מזוהה עם מרקסיזם שרוחה את הגל ואת כתבי השחרות ותר אחר יסודות אחרים כדי לבנות עליהם תיאוריה – יסודות מטריאליסטיים. גם היום קשה להפריז בקושי ובהתנגדות העזה שעוררה בקרב האינטלקטואלים המרקסיסטים ההצעה לנטוש ולהעמיד לביקורת נוקבת את כתבי השחרות של מרקס, שהתקבלו בשנות ה-30 בהתלהבות כה רבה ושסיפקו חומר עשיר כל כך למחשבה. דבר דומה ניתן לומר בכל האמור בפילוסופיה ההגליאנית. התנגדות זו קיימת גם היום בקרב קוראים רבים של

22. למידע נוסף על אודות המושג "שבר אפיסטמולוגי" ועל הקשר שבין אלתוסר לבין אותו זרם באפסטימולוגיה הצרפתית, שהעדיף את מחשבת הניתוק על מחשבת ההתפתחות ושכלל בשנות ה-60 את גסטון באשור, ז'ורז' קנגילם ומישל פוקו, ראו Peter Dews, "Althusser, structuralism, and the French epistemological tradition", in: Gregory Elliott (ed.), *Althusser: A Critical Reader*, Oxford and Cambridge Mass.: Blackwell, 1994, pp. 104-141 בנוסף, ממולץ לעיין במאמרו של אטיין בליבר על הנושא Etienne Balibar, "Le concept de «coupure épistémologique» de Gaston Bachelard à Louis Althusser", in: *Écrits pour Althusser*, Paris: La Découverte, 1991, pp. 9-57

מרקס. באופן כללי, קשה לדמיין אירוע מרכזי יותר במסגרת חיי הפרשנות הפילוסופית מאשר מציאת כתבים נשכחים של פילוסוף גדול. חוקרים רבים חבים לגילויים כאלה את חייהם המקצועיים. והנה, אלתוסר בונה את הקו התיאורטי שלו על פסילה של כתבים, על אמירה פשוטה יחסית שלפיה לא כל טקסט שהוגה חתם עליו מייצג את הגותו כהלכה (ובמיוחד אם חתם עליו כשהיה רק בן עשרים ושש). הלקח הפשוט הזה מוסיף להיות רלוונטי לכל היסטוריון של הפילוסופיה.

אלא שבעשר השנים שחלפו בין פרסום המאמרים "החזרה להגל" (1950) לבין "על מרקס הצעיר" (1960) השתנו הדעות בתוך המפלגה הקומוניסטית. מותו של סטלין זעזע את המפלגה. לאחר שפשעיו של סטלין התגלו, ומהרגע שדמותו סולקה מהקו הפומבי של ברית המועצות, החלה תקופת משבר שגררה תמורות פוליטיות ותיאורטיות. בניגוד חריף לשנים קודמות, נדמה היה שהקומוניסטים בברית המועצות (ובעקבותיהם הקומוניסטים במערב) מבקשים להתאים את מסריהם לערכי המערב. במקום להפגין התנגדות לבורגנות ולערכיה, הייתה זו מבחינתם השעה להוכיח שהקומוניזם הוא-הוא היורש האמיתי של אידיאות החופש, השוויון והצדק, שהמערב זנח במלחמות הקולוניאליות. מילת המפתח בקו זה הייתה "הומניזם".

כך, בסוף שנות ה-50 ותחילת ה-60 ובמקביל למאבק לעצמאות אלג'יר שלווה ברדיקליזציה פוליטית גוברת בצרפת – תקופה שבה חשיבותו של מרקס כהוגה דעות הגיעה לשיא בקרב הציבור המשכיל הלא-קומוניסטי (ז'אן-פול סרטור: "המרקסיזם הוא הפילוסופיה של זמננו, את גבולו לא ניתן לחצות")²³ – התבלטו מאמריו וספריו

23. אין להכחיש את הרושם הציבורי הגדול שהיה לפילוסופיה של סרטור ולהתקרבותו שלו, כמו גם של מרלר-פונטי (Merleau-Ponty), אל המפלגה הקומוניסטית. עם זאת, בחרתי שלא לדון בפירוט בפתח דבר זה ביחסו

של רוז'ה גרודי (Garaudy), שכונה בפי רבים "הפילוסוף הרשמי" של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית. בכתיבתו הנרחבת על הגל ועל כתבי השחרות של מרקס, זיהה עצמו גרודי כנושא הדגל של "הומניזם מרקסיסטי".²⁴ כך, לאחר שנים של מחקר והבשלה תיאורטית, וכאשר התחיל לפרסם את עבודותיו, היו עמדותיו של אלתוסר שוב אפוזיציוניות.

אנטי-הומניזם: נגד מרקס הצעיר, או פולמוס בתוך המפלגה

אטיין בליבר (Balibar), תלמידו של אלתוסר שנותר קרוב אליו עד מותו, תיאר את מאמציו של רבו בתחום התיאוריה בעזרת דימוי של מנוף. ארכימדס התיימר להניף את העולם בהינתן נקודת משען נכונה, ואילו אלתוסר ביקש למצוא בתיאוריה את נקודת המשען שתאפשר לו להניף משקל אדיר במאמץ קטן, כלומר לתרום תרומה בתור אדם יחיד לשינוי המפלגה הקומוניסטית ובעקבותיה לשינוי החברה כולה. אם יש אמת בדימוי זה,²⁵ הרי שהדבר נכון בעיקר

של אלתוסר לאקזיסטנציאליזם המרקסיסטי. זאת, לא רק מפאת קוצר היריעה, אלא משתי סיבות קונקרטיות יותר: ראשית, גם ברגעים השמאליים ביותר של סרטור ומרל-פונטי לא היו השניים מחויבים לא לקומוניזם ולא למרקס, כשם שהיו מחויבים גרודי ולפבר. לזכותם ייאמר שסרטור ומרל-פונטי היו פילוסופים עצמאים מאוד, אולם עצמאות זו הפכה אותם פחות רלוונטים כבני פלוגתא ביחס לשאלה המרכזית של אלתוסר: "מהי הפילוסופיה המרקסיסטית?". שנית, חלק גדול מהביקורת של אלתוסר על המרקסיזם ההגליאני תקף גם בכל הקשור באקזיסטנציאליסטים (ה"הומניזם" שלהם, השימוש במושג "ניכור" וכו').

Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique*, vol. 1: *Questions de méthode*, Paris: Gallimard 1960, p. 29
24. כך גם שם ספרו המשפיע: Roger Garaudy, *L'humanisme marxiste. Cinq essais polémiques*, Paris: Éditions sociales, 1957

25. בליבר פרש דימוי זה בפניי (טמ"ג) בראיון ידידותי שערכתי עמו בזמן תרגום ספר זה. אינני יודע אם ניתן למצוא את אותו דימוי גם במקומות

לתקופה שלאחר כתיבת ופרסום המאמר "מרקסיזם והומניזם" (1964 – פרק 7 בספר זה).

כאמור, מבחינת המפלגה הקומוניסטית של תחילת שנות ה-60 היה ההומניזם מילת מפתח פוליטית ותיאורטית. ההומניזם משל בפרסומי המפלגה והחליף, במידה רבה, את הדגש שהושם קודם לכן על המאבק המעמדי והבין-גושי. מאמריו וספריו של גרודי התוו את הדרך: המרקסיזם הוא הומניזם. מבחינת מחברו וקוראיו דגש זה סימן, קודם כול, דחייה גמורה של שיטות הפעולה של סטלין, כלומר תשובה אנושית וקומוניסטית לזוועות. ההומניזם ביטא ברוח דומה גם את דחיית האלימות, קבלת הדמוקרטיה ומעבר למדיניות של "מהפכה דרך הקלפי". מבחינה פוליטית, הוא התלווה לתוכניות שהחלו שוב להירקם לשיתוף פעולה עם מפלגות השמאל המתון במסגרת חזית שמאלית רחבה נגד ממשלות הימין של דה גול. באופן כללי, היה מדובר במסר של הרגעה כלפי החברה הצרפתית; כאילו אמרו הקומוניסטים לסוציאליסטים ולעצמם: בסופו של יום, אנחנו יכולים להסכים על כמה דברים, אנחנו מאמינים באותם הדברים: חירות, שוויון ואחווה. כמוכם, גם אנחנו מאמינים באדם.

אלא שמבחינת אלתוסר עמד ה"הומניזם המרקסיסטי" בסתירה גמורה למהפכה התיאורטית של המרקסיזם. לתפיסתו, השאלה כלל לא נסובה על אלימות או על מה שניתן לכנות במטפורה מעשים לא-אנושיים (שנעשים כמוכן תמיד בידי בני אדם). ההומניזם, כקו

אחרים. אגב, ניתן להטיל ספק בדימוי זה וביכולתו לתאר את הקשר שהתקיים בשביל אלתוסר בין פילוסופיה לבין פוליטיקה. הביוגרף של אלתוסר, יאן מולייה בוטנג, מתאר את הדברים בצורה אחרת. לדבריו, היה אלתוסר מאוהב באקול ובפילוסופיה. פשוטו כמשמעו. זה היה מה שהוא אהב לעשות "וכל השיקולים הטקטיים על מלחמת המעמדות ועל מנגנוני המדינה האידיאולוגיים לא יכלו לשנות דבר". ראו, Boutang,

Louis Althusser: une biographie, II, p. 370

תיאורטי, היה בעיני אלתוסר שיבה לדמיונות מטאפיזיים בדבר "מהות האדם" או "האדם כמקור", שהשתייכו מבחינתו לעבר האידיאולוגי של אירופה. אכן, כיצד ניתן לדבר על "מהות" ועל "ניכורה" כחלק מתפיסה מטריאליסטית? חששו של אלתוסר רק גבר כאשר התברר שמבחינה תיאורטית ההומניזם המרקסיסטי של גרודי לווה בשיבה לכתבי השחרות של מרקס, והיה למעשה חזרה לכתביו של לפבר, שהוזכר לעיל כנציגם הבכיר של הקומוניסטים ההגליאניים לאחר המלחמה.

רעיונותיו של גרודי כמו נלקחו מספריו של לפבר, ובהם מרקסיזם (1948).²⁶ כבר שם לפבר מצביע על השורשים ההגליאניים של הפילוסופיה של מרקס בכל הנוגע לדיאלקטיקה ולמושג הניכור. מושג זה מכתבי השחרות מרכזי בעיניו עד כדי כך שהוא מגדיר את הקומוניזם כ"רגע שבו הניכור מרובה הפנים (אידיאולוגי, כלכלי-חברתי, פוליטי) של האנושי מוצא עצמו אט-אט מובס".²⁷ העמדות שגרמו לסילוקו של לפבר מהמפלגה, שנים ספורות קודם לכן, הפכו בפי גרודי לתיאוריה רשמית.

המרקסיזם, לפי לפבר וגרודי אינו אלא תיאוריה של המעבר מ"ניכור" ל"חירות". אם "ניכור" פירושו חיי אדם במצב לא-אנושי, אזי יציאה ממנו היא שחרור האדם והתגשמות מהותו וטבעו. הגל היה, לפי לפבר, ההוגה שחידש את המושג החשוב הזה, מושג שמספק לנו מפתח לקריאת ההיסטוריה כולה, אשר אינה אלא

26. ספר זה תורגם לעברית בתרגומו המצויין של עירן דורפמן. ממומלץ לעיין בו וכן בהקדמה שכתב לספר עוזי אלידע: הנרי לפבר, מרקסיזם, תרגום: עירן דורפמן, תל אביב: רסלינג, 2005. ספר זה מהווה למעשה עיבוד או הנגשה של ספרו של לפבר, המטריאליזם הדיאלקטי, עיבוד שהיה נחוץ לאחר שרוב עותקיו של הספר נשרפו במהלך המלחמה יחד עם ספרים "אסורים" אחרים. ראו: Henri Lefebvre, *Le matérialisme dialectique*, Paris:

Presses Universitaires de France, 1940

.27. שם, 52.

התגברות על הניכור, כלומר התפתחות מהלא-אנושי לאנושי. עם זאת, בעוד שאצל הגל היה הניכור מטאפיזי (והובן כמרחק מהאל או מהמוחלט), הרי שמרקס הצעיר ייחס לניכור מובן רציונלי, כלכלי ופוליטי. הניכור, אצל מרקס, מתבטא בכך שהעבודה מנכרת, משעבדת ומנצלת, שהחיים החברתיים משוסעים על ידי מעמדות ושהכסף שולט ללא מצרים בחיי בני האדם. ה"ניכור", או אובדן האנושיות, הוא לפי גרודי נקודת הפתיחה של המרקסיזם.²⁸

לאור זאת, המרקסיזם כתורת פעולה פוליטית הוא הומניזם, מכיוון שהוא קורא למנוצלים ליטול את השליטה בחייהם ולהשתחרר מהניכור. כאשר קרא לשחרור האדם, מרקס היה ממשיכם של פילוסופים כגון דקרט, רוסו, קאנט והגל. הוא נבדל מהם רק בכך שביקש לערוך את מסע השחרור הזה על קרקע המציאות הכלכלית ולא ברקיע האדיאיות. מבחינתו, מחשבה עצמאית (קאנט) ואף מוסדות מתוקנים (הגל) אינם מספיקים. רק שינויה של המציאות הכלכלית מהיסוד (ביטול הרכוש הפרטי) תהיה בגדר "חזרת האדם לעצמו" ותבשר על פתיחת עידן ללא ניצול וללא ניכור, עידן של חיים אנושיים לכל בני האדם. לפיכך, הקומוניזם הוא ניכוס מהות האדם בידי האדם במהלך שהופך את האדם ל"אדם שלם" (*homme total*), שהנו אדם חופשי בקהילה חופשית.²⁹ הכתבים הכלכליים של מרקס (למשל, הקפיטל) מתארים רק את ההכרח המטריאלי של השחרור

28. ניתן למצוא רעיונות אלו בספר *L'humanisme marxiste* שהוזכר לעיל, כמו גם בספריו *Perspectives de l'homme*, Paris: Presses Universitaires de France, 1961

Karl Marx, Paris: Seghers, 1965

29. השוו בעניין זה לספרו של לפבר, המטריאליזם הדיאלקטי, ולרעיון שלפיו הקומוניזם ישים קץ לניכור בכך שהוא ישאיר מאחור את האדם הכלכלי כדי שתופיע חירותו של האדם השלם, שהוא "פרט חופשי בקהילה חופשית, אינדיווידואליות פורחת במגוון אינסופי של סוגי אינדיווידואליות אפשרית". ראו *Lefebvre, Le matérialisme dialectique*, pp. 160-161

שתואר והומשג כבר בכתבי השחרות; הם מתארים כיצד תהליכים כלכליים, כגון הצבר ההון וריכוזו, סופם שיגרמו למפץ פוליטי, למהפכה שתשחרר את האדם מניכורו. לכן, לפי גרודי, המרקסיזם הוא בה בעת מדע והומניזם, מכיוון שהוא מבהיר כיצד ההתפתחות הכלכלית מובילה בהכרח לשחרור האדם, כלומר לקומוניזם.

כנגד עמדות אלו, ובהתאם לתזות ההיסטוריות והתיאורטיות שפיתח במאמריו, "על מרקס הצעיר" ו"סתירה והיקבעות-יתר", פרסם אלתוסר ב-1964 את המאמר "מרקסיזם והומניזם" כביקורת חריפה על ההומניזם המרקסיסטי של גרודי (אף על פי ששמו של האחרון לא הוזכר במאמר). הפולמוס שהתעורר בעקבות הפרסום על דפי הביקורת החדשה,³⁰ הוויכוחים הסוערים לגביו באסיפת הפילוסופים הקומוניסטים בינואר 1966, ולבסוף, הדיונים במסגרת פגישת "הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית", כלומר הגוף הבכיר במפלגה – שהתכנס בארז'נטיי (Argenteuil) במרץ 1966 כדי לדון ולהכריע בפולמוס התיאורטי בין לואי אלתוסר לרוז'ה גרודי על אודות ה"הומניזם המרקסיסטי"³¹ – כל אלו שייכים לתקופה חדשה בחיי אלתוסר, תקופה שבה לא הסתפק בלימוד ופרסום מחקריו, אלא ביקש לקדם את עמדותיו בתוך המפלגה למעמד של תיאוריה רשמית; כל זאת בתקופה שבה באופן כללי הורגשה עלייה חסרת תקדים במעמד ובחשיבות האינטלקטואלים בתוך המפלגה.³²

30. פולמוס שבמסגרתו פורסמה "הערה משלימה על ההומניזם הממשי" (נספח לפרק 7 בספר זה).

31. המקור הטוב ביותר לתוכנו והקשרו של פולמוס ההומניזם במפלגה הקומוניסטית הצרפתית הוא ספרו החשוב של רובר גירלנדט, גרודי ואלתוסר, שמתאר בדקדקנות ובכישרון את מה שעמד על הפרק באותה ועידה. ראו Robert Geerlant, *Garaudy et Althusser: Le débat sur l'humanisme dans le parti communiste français et son enjeu*, Paris: Presses Universitaires de France, 1978

32. ייתכן שהעלייה בחשיבות האינטלקטואלים הייתה קשורה לצורך אמיתי בשורות המפלגה בדיון, בביקורת ולמעשה בחשיבה מחודשת על עקרונות

כאשר אלתוסר פרסם את המאמר "על מרקס הצעיר" הוא לא היה הוגה מוכר. הדבר נכון ברובו גם בשעת פרסום החיבור "מרקסיזם והומניזם". אך ב-1966, כאשר הוועד המרכזי של המפלגה נקרא להכריע בוויכוח בינו לבין גרודי, אלתוסר כבר היה הוגה נודע ובעל כוח מיוחד שנבע ממעמדו כמורה, כותב ועורך, מוקף בקבוצת תלמידים מסורים ממוסד ההשכלה הגבוהה החשוב בצרפת. בסדרת סמינרים מוצלחים על מרקס הצעיר (1962), על מקורות הסטרוקטורליזם (1963) ועל לאקאן והפסיכואנליזה (1964), אלתוסר קיבץ סביבו תלמידים נבחרים ונתן להם מקום במחקריו ששילבו מרקסיזם אורתודוקסי ותיאוריה עדכנית. מבחינתם, הוא נמצא במקום הנכון מבחינה תיאורטית ופוליטית, וזאת מכיוון שגם בתור קומוניסט הוא לא חשש לתקוף את הקו הרשמי של ברית המועצות.³³ בעוד שנדמה היה שמרקס נמצא בכל מקום, אך רק לעתים נדירות נקרא כהוגה עצמאי – כלומר לא כהשראה ללניניזם הסובייטי, להגליאניות האקדמית, לאקזיסטנציאליזם או לפוסט-קולוניאליזם, אלא כמחבר של פילוסופיה עצמאית הראויה לכתיבה ולמחקר ייעודי – אלתוסר הציע לתלמידיו לצלול ישירות לכתבי מרקס ולהפיק מהם יחד תיאוריה רלוונטית וחמורה שמבחינתם עדיין לא הייתה קיימת. ב-1965 אלתוסר פרץ גם לתודעה הציבורית. באותה שנה הוא

המרקסיזם לאחר סטלין. ייתכן שהייתה זו השקעה תועלתנית בתעמולה. מכל מקום, המפלגה השקיעה אז משאבים רבים במחקר ובהגות. כתב העת התיאורטי של המפלגה, הביקורת החדשה, הפך פעיל יותר וכך גם ההוצאה לאור שלה (Éditions sociales). בנוסף ליוזמות אחרות, הקימה המפלגה ב-1960 מרכז לימוד ומחקר מרקסיסטי (Centre d'études et de recherches marxistes).

33. למרות שלא היה מאואיסט, ההתייחסות החיובית של אלתוסר לכתבי מאו צה-דון (למשל ב"על הדיאלקטיקה המטריאליסטית") שיחקה תפקיד בפופולריות שלו בשעה שסין נתפסה בעיני קומוניסטים מערביים רבים כהבטחה מהפכנית, בניגוד לברית המועצות שנדמה שקפאה על שמריה.

פרסם את ספרו בשביל מרקס שקיבץ את מאמריו החשובים עד כה והגיש אותם לקורא בתור גוף תיאורטי אחד. באותה שנה הוא גם העביר את מה שעתיד להיות הסמינר החשוב ביותר שלו – על הקפיטל של מרקס – שבו נכחו תלמידים שיום אחד יהיו פילוסופים מוכרים, ביניהם אטיין בליבר, רוז'ה אסטבלה (Establet), פייר משרה (Macherey) וז'אק רנסייר (Rancière). בתום הסמינר הוא ריכז את הרצאותיו והרצאות תלמידיו ופרסם אותן בספר לקרוא את הקפיטל (*Lire le Capital*).³⁴ בשעה ששערי הוצאת המפלגה (Éditions Sociales) נותרו סגורים בפניו, הוא קיבל לידיו כעורך את סדרת הספרים "תיאוריה" בהוצאה השמאלית "מספרו" (Maspero).³⁵ כל זאת במהלך שנה אחת.

בשל אופיה הבינלאומי של התנועה הקומוניסטית, וכן של מושאי הביקורת של אלתוסר, משכו עמדותיו תשומת לב ועוררו פולמוס חריף ברחבי אירופה. כך, במהלך שנים ספורות, בפרץ של הוראה, כתיבה ופרסום, אלתוסר עבר מאלמוניות של מתרגל באקול נורמל לעמדת השפעה אקדמית ופוליטית. ב-1966 נדמה היה שאלתוסר עומד בראש אסכולה.

בניגוד מוחלט לגרודי, אלתוסר קידם בכתביו את הרעיון של "אנטי-הומניזם" תיאורטי. עמדותיו בנושא זה היו המשך ישיר של האופן שבו תפס את ההיסטוריה האינטלקטואלית של מרקס המשתקפת במושג "שבר אפיסטמולוגי" – הנתק בין מרקס הצעיר למרקס הבוגר. אם כתבי השחרות של מרקס אינם שייכים למרקסיזם, הרי שזהו הדין גם ביחס למושגים הכלולים בהם, כגון "מהות האדם" ו"ניכור". מדובר במושגים ששייכים למטאפיזיקה של הגל

34. Louis Althusser et al. *Lire le Capital*, Paris: Maspero, 1965.

35. הספרים בשביל מרקס ולקרוא את הקפיטל היו שני הפרסומים הראשונים בסדרה "תיאוריה", שבה פרסם אלתוסר במהלך השנים את ספריו, כמו גם את חיבוריהם של הבולטים שבמעגל תלמידיו שהוסיף להתרחב לכל אורך שנות ה-60 ושאליו הצטרפו כותבים נוספים כגון דומיניק לקור ואלן באדיו (Badiou).

ופוירבאך, והמרקסיזם אינו יכול לאמצעם לשם תיאור המציאות. יתרה מזאת, אלתוסר התעקש על כך שהפילוסופיה של מרקס זכתה למקומה המהפכני בהיסטוריה בדיוק מכיוון שזנחה את מושגי "מהות האדם" ו"ניכורו" לטובת מושגים כלכליים וסוציולוגיים: ייצור, מעמדות, אידיאולוגיה וכו'. מבחינת מרקס הבוגר, כך טוען אלתוסר, האדם הוא יציר ההיסטוריה והמערך הכלכלי. אין לו טבע ולא מהות, ואלו בוודאי אינם יכולים להימצא במוקד הניתוח, מכיוון שנקודת הפתיחה של הניתוח המרקסיסטי היא המציאות הנתונה מבחינה כלכלית. כך, ההומניזם אינו אלא אידיאולוגיה, כלומר צורת מחשבה מסוימת שמקבילה להתפתחויות כלכליות וחברתיות מסוימות. העובדה שמדובר בצורה אידיאולוגית שמעידה על רצון טוב אינה יכול לזכות את ההומניזם ליחס מיוחד. בסופו של דבר, היחס של המטריאליזם להומניזם יכול להיות אך ורק יחס ביקורתי. למרות שהפולמוס עם ה"הומניזם המרקסיסטי" היה בעיקרו תיאורטי, אלתוסר זיהה ברעיונות אלו גם סכנה פוליטית. ראשית, הם תפסו את מקומה של תיאוריה אמיתית, כלומר נתנו פתרונות מדומים (מטאפיזיים/אידיאולוגיים) לבעיות אמיתיות הקשורות לצורות כלכליות, פוליטיות ואידיאולוגיות. מבחינתו, יש להבין את זוועות ההיסטוריה תוך כדי ניתוח מדוקדק של הנסיבות החברתיות שאפשרו אותן, לא דרך הוקעה מופשטת של "חוסר האנושיות" שלהן. לפי אלתוסר, הוקעה כזו לא תעזור לנו להבין אותן ואף לא למנוע אותן. שנית, ה"הומניזם המרקסיסטי" היה מסוכן פוליטית בעיני אלתוסר ותלמידיו מכיוון שהחשיבה במונחי שחרור האדם באופן כללי לא אפשרה לחשוב במונחי מלחמת המעמדות. מבחינתם, כאשר הקומוניסטים מתקרבים לשמאל המתון על בסיס ערכים כלליים משותפים (למשל הומניזם), הם בהכרח מזניחים את ניתוח הסתירה המעמדית-כלכלית שמעמידה את הפועלים בניגוד אינטרסים אל מול מעסיקיהם, יהיו אלו שמרנים או סוציאליסטים. כאשר הפועלים כורתים בריתות על בסיס רעיונות משותפים ולא

על בסיס אינטרסים כלכליים משותפים; כאשר הם חושבים ופועלים מתוך מונחים אלו, אזי הם מוותרים על הכלי היחיד שיש בידם במאבק: התארגנות מעמדית בארגוני עובדים ובמסגרת המפלגה. לפיכך, סופה של מדיניות פשרה כזו היא בהכרח תבוסה בטווח הארוך. בשל כך הייתה ה"פילוסופיה של האדם" מבחינת אלתוסר שגויה בתיאוריה ומסוכנת למעשה.

ראוי לציין שה"אנטי-הומניזם" התיאורטי של אלתוסר, גם אם נהגה כמרקסיזם אורתודוקסי, כלומר כחזרה למרקס עצמו, קשור לרעיונות רחבים יותר מתוך הפילוסופיה של זמנו. אלתוסר עצמו טען בדיעבד שייתכן שעמדותיו היו קרובות לכמה מ"הרפלקסים הטובים" של הסטרוקטורליסטים כנגד ההומניזם והפסיכולוגיזם, כפי שהיו קרובות גם לרעיון של "מות הסובייקט", כפי שהוא מנוסח למשל אצל פוקו. עם זאת, לאורך כל כתיבתו הכחיש אלתוסר שהוא או עמדותיו יכולים להיחשב סטרוקטורליסטיים. מבחינתו, הסטרוקטורליזם היה "אידיאולוגיה פילוסופית של מלומדים", "פורמליזם" תיאורטי וא-פוליטי שאינו יכול להתאים למרקסיזם, כלומר למדע מהפכני שמושאו הוא מציאות קונקרטית. לכן, לא היה שום היגיון מבחינתו בשם "מרקסיזם סטרוקטורליסטי", אשר לא פעם הוצמד לו ולהגותו. לכל היותר, אלתוסר הודה בכך שלא נזהר מספיק כאשר "השתעשע" בכתביו מאמצע שנות ה-60 עם הטרמינולוגיה הסטרוקטורליסטית.³⁶ דברים אלו, שתקפים ביחס ל"אנטי-הומניזם" של אלתוסר, תקפים גם ביחס לשימושו במושג "היקבעות-יתר".

מבחינת אלתוסר, היו עמדותיו, כפי שהוצגו בבשביל מרקס, בגדר פילוסופיה שנכתבה למפלגה הקומוניסטית, תיאוריה שנועדה לעמוד ביסוד פעולה פוליטית. מבחינתו, המפלגה, שפעלה למען המהפכה, הייתה זקוקה נואשות לתיאוריה מטריאליסטית, מהפכנית

Althusser, "Éléments d'autocritique", in: *Solitude de Machiavel*, pp. 177-181. 36

וחסרת פשרות, והוא היה האדם שיכול היה לספק לה אותה, או לפחות לנהל את המחקר הקבוצתי שיוכל יום אחד לנסחה. למרות התנופה של אלתוסר ושל חוג תלמידיו, "הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית", שהתכנס בארז'נטיי ב-1966, דחה את עמדותיהם. בתום שלושה ימי דיונים הכריע הוועד וקבע ש"יש הומניזם מרקסיסטי ומקורו במשימה ההיסטורית של מעמד הפועלים", וכן ש"המרקסיזם הוא ההומניזם של זמננו מכיוון שיסודו בתפיסת עולם מדעית חמורה". אלתוסר התאכזב עמוקות מהחלטת הוועידה. נדמה היה לו ששוב המפלגה מקריבה את התיאוריה והמאבק הנכונים לטובת פשרות רגעיות. לאחר זמן מה נפגש אלתוסר עם וולדק רושה (Rochet) שעמד אז בראש המפלגה. אלתוסר סיפר בדיעבד ששאל את רושה האם לדעתו ההומניזם חשוב לפועלים ולאיכרים, ומדוע יש לשים את הדגש התיאורטי דווקא עליו. רושה השיב לו: "כל האינטלקטואלים האלה, אנשי האקדמיה, הסוציאליסטים, יש לדבר אליהם בשפתם. צריך לעשות בשבילם משהו, אחרת הם ילכו".³⁷

תוצאות התערבותו הפוליטית של אלתוסר, תוצאות הפגישה בארז'נטיי, חזרו על עצמן במידה רבה לאורך חייו הפוליטיים. אלתוסר המשיך לנסות ולהתערב בפוליטיקה של המפלגה הקומוניסטית, אך ללא הצלחה של ממש. בשנות ה-70 המשיכה המפלגה להתרחק מהמרקסיזם האורתודוקסי ולהתמיד במאמצים (מודעים יותר או פחות) ל"נורמליזציה", כלומר במאמצים להפוך לגורם פרלמנטרי מתקדם, אך לא מהפכני. כך אומצה ב-1972 "התוכנית המשותפת" לשיתוף פעולה בין הקומוניסטים לסוציאליסטים, שהובילה לימים לבחירתו של הסוציאליסט פרנסואה מיטראן לנשיאות צרפת. בדומה לכך, מחקה המפלגה ב-1976 באופן רשמי כל אזכור למה שעד אז הייתה מדיניותה

Althusser, "Les Faits", p. 387. ³⁷

המוצהרת: הקמת הדיקטטורה של הפרולטריון במקרה של תפיסת השלטון. גם זו הייתה נסיגה תיאורטית שאלתוסר התנגד אליה בחריפות רבה ובפומבי. לאורך כל השינויים הללו, וברמות משתנות של פעילות ומעורבות, אלתוסר נשאר במפלגה, אך כמעט תמיד כהוגה אופוזיציוני.

היקבעות-יתר: נגד הגל, או ייחודו של המרקסיזם וגבולותיו

אם קיים מושג מכריע בספר בשביל מרקס הריהו המושג "היקבעות-יתר" (surdétermination). כל זאת לא רק בשל השימושים המאוחרים שעשו בו הוגים אחרים, אלא מכיוון שלפי אלתוסר היקבעות-יתר היא מושג המפתח של המרקסיזם, כלומר המושג שמבחין אותו מתורתו של הגל – המושג שמייחד את הדיאלקטיקה המטריאליסטית. לא מדובר במושג קשה במיוחד לתפיסה, אלא שקשה יותר לאמוד את השלכותיו של המושג על עקרונותיו של המרקסיזם שאלתוסר מבקש לפתח.

היקבעות (détermination) היא פעולה או מצב שבו גורם מכריע לגבי תולדה. למשל, גן מסוים קובע את צבע השיער. לעומת ההיקבעות הפשוטה, היקבעות-יתר היא פעולה או מצב שבו גורמים רבים מכריעים ביחס לתולדה אחת. אלתוסר שואל את המונח מהפסיכואנליזה. אצל פרויד, המונח מתאר את הסיבתיות הפועלת בחלום, כלומר את האופן שבו גורמים רבים קובעים את התוכן ואת הצורה של חלום אחד.³⁸ כפי שניתן לראות החל מהפרק "סתירה והיקבעות-יתר", אלתוסר השתמש במושג זה כדי לבנות מודל מסוים של הסיבתיות המרקסיסטית. אל מול תפיסה מוניסטית שלפיה חיי החברה, המדינה והרוח נקבעים אך ורק על

38. השווה זיגמונד פרויד, על החלום, תרגום: אדם טננבאום, תל אביב: רסלינג, 2004.

ידי הכלכלה, אלתוסר טען שהמכלול החברתי קבוע היקבעות- יתר. כלומר שיש גורמים רבים שמכריעים ביחס להתפתחותה של חברה מסוימת: הכלכלה, ודאי, אך גם הפעילות הפוליטית, התיאורטית וכו'.

אצל הגל, כך טוען אלתוסר,³⁹ עיקרון רוחני אחד ויחיד קובע בכל תקופה את ההתפתחות ההיסטורית. לכאורה, העולם עשיר בתופעות שונות ומשונות. למעשה, הוא פשוט מכיוון שהוא כולו מציאות אחת (טוטליות), שנקבעת על ידי עיקרון אחד (רוח). העולם כולו, על תופעותיו השונות, מתפתח כמו צמח – ניצנים, פרחים ופירות צומחים כולם מגרעין אחד.⁴⁰ הפעולה הפוליטית, כיבושי נפוליאון למשל, אינה לפי הגל אלא "עורמת התבונה", כלומר הגשמת תנועת הרוח "מאחורי הגב" של גיבורי ההיסטוריה: לא פעולה של בני אדם על ההיסטוריה, אלא של ההיסטוריה (רוח) על בני האדם ודרכם. בשביל הגל, אפילו הפילוסופיה בכבודה ובעצמה, פסגת הרוח, אינה בסופו של דבר אלא התוודעות של הרוח לעצמה, כלומר, פעולה של הרוח על עצמה. בשל כך, ההגליאניות היא, לפי אלתוסר, מוניזם אידיאליסטי.

כעקרון יסודי של המרקסיזם מוכר המשפט "ההוויה קובעת את התודעה".⁴¹ מדובר באחד המשפטים שמסכמים באופן הבהיר ביותר

39. יש לציין כאן שהפרשנות של אלתוסר להגל, כלומר הדרך שבה הוא מציג את תורתו, לכל הפחות נתונה במחלוקת. אפשר לומר במידה רבה של ביטחון שקריאתו של אלתוסר בהגל נוטה לפשטנות, ושהוא ממעט להכיר במורכבויותו כדי שיוכל להנגידו ביתר קלות למרקס. לקריאה נוספת על יחסו של אלתוסר להגל ניתן לפנות למאמר, "אלתוסר והגל" מאת בכיר ההגליאנים הצרפתים כיום, ברנר בורז'ואה, Bernard Bourgeois, "Althusser et Hegel", in: P. Raymond, (éd.) *Althusser philosophe*, Paris: Presses Universitaires de France, 1997, pp. 87-104

40. השו"ג. ו. פ. הגל, הקדמה לפנומנולוגיה של הרוח, תרגום: י. יובל, ירושלים: מאגנס, 2001, עמ' 53-54.

41. השו"ג "תוך הייצור החברתי של חייהם נכנסים אנשים ביחסים מסוימים,

את מה שמנחה את ניתוחיו של המטריאליזם המרקסיסטי. בניסוח אחר, אופן הייצור של החיים החומריים מתנה את תהליך החיים החברתי, המדיני והרוחני. יחסי הייצור, כלומר הכלכלה, הם הבסיס שעליו עומד בניין-על פוליטי בעל צורות תודעה מתאימות. במובן הזה ניתן לחשוב שהמרקסיזם הוא, בדומה לתורתו של הגל, מוניזם – אלא שבניגוד להגליאניזם, המרקסיזם הוא מוניזם מטריאליסטי. כך האמין פלכאנוב, למשל. הוא הגדיר את המרקסיזם בניגוד גמור להגליאניות, אך בתור "ניגוד" ששומר על המבנה הבסיסי של התיאוריה כמו השתקפות בראי. המשפט המפורסם של מרקס, שמודיע שהוא "הפך" את הדיאלקטיקה ההגליאנית והעמיד אותה "על הרגליים", נדמה שמאשר גישה זו שניתן לכנות "אקונומיזם".⁴² עניין זה בדיוק עמד במוקד המאמר "סתירה והיקבעות-יתר" (1962). שם קידם אלתוסר את טענותיו כנגד המוניזם הכלכלי, האקונומיזם, שבמקום אחר כינה "הגליאניזם של עניים". בבסיס

הכרחיים, בלתי תלויים ברצונם, ביחסי ייצור המתאימים לשלב התפתחות מסוים של כוחות הייצור החמריים שלהם. המכלול של יחס ייצור אלה מהווה את המבנה הכלכלי של החברה, את הבסיס הממשי שעליו נישא בניין על משפטי ומדיני ושלו מתאימות צורות תודעה חברתיות מסוימות. אופן הייצור של החיים החומריים מתנה את תהליך החיים החברתי, המדיני והרוחני בגללו. לא תודעת האנשים היא הקובעת את הווייתם אלא להיפך, הווייתם החברתית של היא הקובעת את תודעתם" (מרקס ואנגלס, כתבים נבחרים, כרך א', תרגום: י. רוזנצווייג, תל אביב: ספריית פועלים, 1955, עמ' 253).

42. השווה "המתוד הדיאלקטי שלי לא רק שונה ביסודו מזה של הגל, אלא הוא ניגודו הישיר ממש. אצל הגל תהליך החשיבה – והוא אפילו הופכו לנושא עצמאי, המכונה אצלו אידיאה – דמיוני הוא של הממשי, שאינו אלא לבושו החיצוני של תהליך החשיבה. אצלי, אדרבה, אין האידיאלי אלא העתקו של החומרי ותרגומו במוחו של האדם [...] אצל הגל עומדת היא [הדיאלקטיקה] וראשה למטה, וצריך אתה להפכה, כדי לחשוף את גרעינה הרצינולי, בתוך קליפתה המסתורית" (קרל מרקס, הקפיטל, תרגום: צבי וויסלבסקי, תל אביב: ספריית פועלים, 2011, עמ' 28).

דבריו עומדת הטענה שהדיאלקטיקה המטריאליסטית של מרקס אינה היפוכה של הדיאלקטיקה האידיאליסטית של הגל. היא שונה ממנה מהיסוד. אצל הגל ההיקבעות היא פשוטה, ואילו אצל מרקס מדובר בהיקבעות-יתר. מבחינת אלתוסר, המשפט בדבר "היפוכו של הגל" הוא רק מטפורה שנועדה להצביע על דמיון מסוים בין ההוגים (דגש על התפתחות היסטורית, למשל, ועל הסתירה שניתן למצוא ביסוד כל שלב היסטורי), אך בשום פנים ואופן לא על זהות ואף לא על זהות של הפכים.

כדוגמה לדרך שבה עורכים ניתוח מרקסיסטי, לדרך שבה פועלת הדיאלקטיקה המטריאליסטית, פנה אלתוסר למהפכה הרוסית ולכתביו של לנין שבהם הוא מצא עדות לדרך שבה גורמים רבים משחקים תפקיד מרכזי בכל התרחשות היסטורית. לדברי לנין, ברוסיה, למשל, לא רק הכלכלה הובילה לנצחון המהפכה, אלא גם העבר הלאומי הרוסי, ההקשר הבינלאומי ואפילו אורחות חיים מקומיים, מסורות לאומיות ספציפיות והסגנון הייחודי של ההתנהלות הפוליטית ברוסיה.⁴³ מבחינה עיונית, אלתוסר שם את הדגש על כמה משפטים בהירים במיוחד של אנגלס שמסביר כיצד תיאוריות פוליטיות, משפטיות ופילוסופיות וכן תפיסות דתיות פועלות ומשפיעות על המאבקים ההיסטוריים. את טיעונו הוא סיכם במילותיו של אנגלס: "הייצור הוא הגורם הקובע, אבל רק בחשבון אחרון".⁴⁴ אם כן, הכלכלה היא הגורם המכריע, אך ישנם גורמים נוספים שפועלים ומשפיעים. אין להזניח אותם. כלומר, "היקבעות-היתר" פירושה "היקבעות בחשבון אחרון".

בהתעקשותו על היקבעות-היתר, אלתוסר השיב לניתוח

43. ולדימיר א. לנין, כתבים נבחרים, כרך ד', תרגום: נ. רבן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1950, עמ' 296 ו-297.

44. מרקס ואנגלס, כתבים נבחרים, כרך ב', תרגום: ח. הוכברג, 1955, עמ' 377-379.

המרקסיסטי את הקשב לסיטואציה הספציפית. מבחינתו, מדובר בחזרה למרקסיזם שלבו הוא "ניתוח המצב הקונקרטי" – המרקסיזם של מרקס, אנגלס ולנין. טענתו הבסיסית, שאין שום דבר פשוט בעולמנו, מותחת ביקורת על כל תיאוריה המעדיפה הסבר חלק על פני הסבר שמתאים למציאות שעלולה להיות מורכבת. באופן כללי יותר, הביקורת שלו ממשיכה להיות תקפה כאשר נציגים של גרסאות שונות של המוניזם מכריזים שרק הגזע או הכלכלה, רק המגדר או החינוך, רק המעמד או רק התרבות, רק גורם אחד משפיע באמת על ההיסטוריה.

במיוחד חשוב היה לאלתוסר לתת דין וחשבון ולהכיר בכוח האמיתי שזיהה בתחומי הפוליטיקה והתיאוריה. הרי אם רק הכלכלה קובעת, אין טעם להצטרף לפעילות פוליטית. ניתן פשוט להמתין כצופים עד שהכרח הכלכלי ימלא את תפקידו ויביא את התוצאה המבוקשת. קל וחומר, אם רק הכלכלה קובעת, אין טעם לכתוב ספרים. אין צורך לפעול למען חינוך האנושות וחיפוש האמת, מכיוון שהכרח הכלכלי ממילא יפקח את עיני האנשים למציאות חיהם. אך לעומת הרהורים סבילים אלו, מרקס הקים את האינטרנציונל הפועלי וכתב את הקפיטל, בדיוק מכיוון שהכיר בכך שלפוליטיקה ולתיאוריה יש כוח אמיתי ומשמעותי. במילים אחרות, הוא הכיר בעובדה שמוכנת כמעט מאליה, כלומר שלמעשי אדם יש השפעה בעולמנו. כך, "היקבעות-יתר" הייתה קודם כול מושג שלילי. פירושה דחייה של המוניזם. במילותיו של אלתוסר, המושג מסמן קו גבול תיאורטי בין המרקסיזם לבין ההגליאניות והאקונומיזם. עם זאת, ובדיוק בשל כך, נדמה שעם המושג היקבעות-יתר אלתוסר התקרב אל גבול הפלורליזם הסיבתי. אם גורמים שונים ועצמאיים משפיעים על מהלך העניינים ההיסטוריים, קשה להבין מה נותר מהמטריאליזם של מרקס, מה נותר מהכלכלה שאמורה לקבוע את ההווה. למעשה, אם אלתוסר המשיך לייחס לכלכלה מעמד מיוחס כגורם מכריע (גם אם לא בלעדי), היה עליו להסביר מה הכוונה

ב"היקבעות בחשבון אחרון", כלומר, מהו תפקידה המיוחד של הכלכלה ומה מבחין אותה מהגורמים האחרים. במאמרו "על הדיאלקטיקה המטריאליסטית" (1963) אלתוסר הציג טיוטה למודל המדויק של ההיקבעות "בחשבון אחרון". שם הוא התמודד עם הפלורליזם שניתן היה לחשוד בו בתיאוריו של לנין. הוא הסביר שהקביעה בחשבון אחרון על ידי הכלכלה היא בדיוק הדרך שבה הכלכלה קובעת בכל שלב היסטורי איזה גורם מסוים יתפוס את המקום הקובע – הכלכלה, הפוליטיקה, התיאוריה וכו' – או, במונחים ששאל ממאו צהידון: איזו סתירה היא באותה תקופה "הסתירה העיקרית".⁴⁵ כאן התעקש אלתוסר להבהיר שתפיסתו אינה מניחה ריבוי גורמים אקראי או כאוטי, אלא מכלול חברתי שבו שולטת בכל רגע סתירה מסוימת. את המכלול הזה כינה אלתוסר "מבנה בשליטה". כלומר, לא מדובר בריבוי שרירותי, אלא בריבוי מאוחד ומובנה. עם זאת, גם אם אלתוסר אכן הבהיר שמבחינתו הכלכלה נושאת מעמד מיוחד בכך שהיא קובעת איזה גורם יהיה הגורם העיקרי, הוא לא הסביר כיצד היא קובעת. הוא גם לא נתן דוגמאות.

רק מאוחר יותר, במסגרת הספר, לקרוא את הקפיטל (1965), סמך אלתוסר את ידיו על הסבר משלים שסיפק תלמידו, אטיין בליבר. גם בליבר הכריז באופן כללי שהכלכלה קובעת בחשבון אחרון בכך שהיא קובעת מי מבין הגורמים יתפוס את המקום הקובע.⁴⁶ הוא גם נתן דוגמה ששופכת אור על טענה זו: בפיאודליזם, הצמית הוא בעל אמצעי ייצור, והוא מייצר עבור עצמו לפני שהוא מייצר עבור האדון. במקרה זה, נדרשת אלימות כדי להכריח אותו למסור את תוצרו לאדון בדמות רנטה. כך, בפיאודליזם קובע אופן הייצור (כלכלה)

45. מאו צהידון, כתבים נבחרים, כרך ב', תרגום: מ. מישקיןסקי, תל אביב: ספריית פועלים, 1953, עמ' 312 ואילך.

46. Étienne Balibar, "Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique", in: Louis Althusser et Étienne Balibar, *Lire le Capital*, Paris: Maspéro, 1968, tome II, p. 110

שהאלימות (פוליטיקה) היא הגורם הקובע, כלומר זה שקובע את היחסים החברתיים בתור יחסים של אדון וצמית. בקפיטליזם, לעומת זאת, אין בידי הפועל אמצעי ייצור. הוא מייצר עבור בעל ההון בלבד. במקרה זה, לא נדרשת אלימות כדי להוציא את התוצר מידי הפועל, מכיוון שהתוצר נמצא מלכתחילה ברשותו של בעל ההון. כך, בקפיטליזם, קובע אופן הייצור (כלכלה) שהניצול במקום העבודה (כלכלה) הוא הגורם הקובע, כלומר זה שקובע את היחסים המעמדיים בתור יחסים של בעל הון ופועל שכיר. בקיצור, לפי בליבר, היחס בין הפועל לבין אמצעי הייצור (אופן הייצור/כלכלה) קובע אם יש צורך להעמיד מנגנון שאינו כלכלי (פוליטי, אידיאולוגי וכו') כדי להוציא מידי האדם העובד את תוצרו. כך קובעת הכלכלה "בחשבון אחרון" את מקומה של הפוליטיקה (בפיאודליזם) או של הכלכלה (בקפיטליזם) כגורם הקובע בכל אחת מהתקופות האלו.

אלא שניתן לשים לב שלפי המודל של בליבר (שעוקב כביכול אחר ניסוחיו של אלתוסר ב"על הדיאלקטיקה המטריאליסטית"), הכלכלה קובעת לאורך כל התקופה הקפיטליסטית. לפי בליבר, אין במהלך התקופה הזאת שום חילופין בתפקיד הגורם הקובע. מנגד, הדגש של אלתוסר היה אחר, כלומר שבמהלך תקופת ייצור נתונה (קפיטליזם) הכוח המכריע נע בין גורמים שונים מתוך המבנה החברתי: כלכלה, תיאוריה, פוליטיקה וכו'. ובכן, ניכר שוני מסוים בין התיאוריה של אלתוסר לפיתוח של בליבר – אפילו שוני מהותי.

ב-1975, בנאום הגנה על הספרים בשביל מרקס ולקרוא את הקפיטל, אשר אלתוסר הגיש עשר שנים לאחר פרסומם לחבר שופטים מאוניברסיטת אמייין (Amiens) בתור עבודה לתואר דוקטור, שב אלתוסר לשאלה של "היקבעות-יתר" ושל היקבעות "בחשבון אחרון" על ידי הכלכלה.⁴⁷ בנאום זה, שפורסם באותה שנה

47. נאום ההגנה, שפורסם לראשונה בכתב העת המחשבה, תחת הכותרת "האם קל להיות מרקסיסט בפילוסופיה?", נכלל תחת השם "הגנת

תחת הכותרת "האם פשוט להיות מרקסיסט בפילוסופיה?" (Est-il simple d'être Marxiste en philosophie?), שב אלטוסר לשאלות אלו והרחיב את הדיבור על המושגים שכינה שם "דרך גישה ראשית" למחשבתו. כאן כבר לא ניתן למצוא את המודל שפיתח בליבר. ב-1975 מנה אלטוסר שני תפקידים למושגים אלו: (1) לסמן את קו הגבול בין המרקסיזם לבין המוניזם הכלכלי (האקונומיזם); (2) לפתוח בתוך ההיקבעות את המשחק בין הגורמים השונים. פיתוחו העיקריים בהקשר זה מתוך "על הדיאלקטיקה המטריאליסטית" נעלמו וכך גם המודל של בליבר.

בהיעדרם, שוב נדמה שהצעותיו של אלטוסר גובלות בפלורליזם. עם זאת, עצם המונח היקבעות "בחשבון אחרון" על ידי הכלכלה מנוגד לפלורליזם, מכיוון שהוא מייחס כוח מיוחד לכלכלה. כך נותר אלטוסר כאשר הוא מחזיק בשני עקרונות יסוד שאינם סותרים, אך גם אינם משלימים זה את זה לכדי תיאוריה שלמה: מצד אחד, ריבוי גורמים בעלי כוח (היקבעות-יתר); מצד שני, כוח מיוחס לכלכלה (בחשבון אחרון). בתקופה זו בחייו נדמה שהתעקשותו של אלטוסר על שני העקרונות, יותר משהציעה פתרון, הצביעה על בעיה שעדיין יש לפתור ואפילו בעיה שאין לדעת אם אכן ניתן לפתור. כאשר פורסם נאום ההגנה שלו, הוסיף לו אלטוסר בתור אפיגרף את המשפט הבא מתוך חיבורו של מרקס, לביקורת הכלכלה המדינית: "צורת ההצגה הדיאלקטית נכונה רק כאשר היא מכירה את גבולותיה".⁴⁸

אמין" באוסף המאמרים בדידותו של מקיאבלי, שמקבץ חיבורים שונים שכתב אלטוסר לאורך השנים. ציטוטים ממאמר זה שולבו לכל אורך פתח הדבר הזה מכיוון שהמתרגם מייחס חשיבות רבה למאמר מאוחר זה, שמצליח להיות מאיר עיניים ובה בעת בעל סגנון יפה מאוד ומיוחד

Althusser, "Soutenance d'Amiens", in: *Solitude de Machiavel*

48. אלטוסר מצטט מתוך המהדורה הצרפתית (*Contribution à la critique de*

l'économie politique, Paris: Éditions sociales, 1972, p. 253

הכלכלה המדינית (שהוא מעיין טיוטה לקפיטל), לא תורגם לעברית. ניתן

אחריתו של אלתוסר

לאחר תקופת השיא של כתיבתו היו חייו של אלתוסר רצופים קשיים וטרגדיות. במאי 1968, כשרבים מתלמידיו יצאו לרחובות פריז בשאיפה למלא סוף-סוף את הפער בין התיאוריה לפרקסיס, הוא נותר שקט. התקף פסיכוטי שיתק אותו והוא נשלח לבית חולים פסיכיאטרי. יתרה מזאת, אלתוסר פקפק בספונטניות, בחוסר הארגון ובחוסר ההשכלה התיאורטית של הסטודנטים המתמרדים. ההתקפים

למצוא אותו במהדורה הגרמנית של כל כתבי מרקס ואנגלס (MEGA, II, 2, p. 91). בהקשר זה של קצותיו הפתוחים של הספר בשביל מרקס, ראוי להזכיר שגם בנושא ה"אנטי-הומניזם" של אלתוסר ניכרו שינויים לאחר חתימת הספר. ראוי להזכיר בהקשר זה את ספרו של ארנסט מנדל (Mandel), התגבשות ההגות הכלכלית של קרל מרקס. בספר זה, שפורסם ב-1967 בסדרה "תיאוריה" בעריכת אלתוסר, מנדל מראה כיצד מרקס שב למושג ה"ניכור" כהוגה בוגר בחיבורו קווי יסוד לביקורת הכלכלה המדינית ("Grundrisse"). שם הוא טוען את המושג הזה בתוכן היסטורי לעומת התוכן האנתרופולוגי שהיה לו בכתבי השחרות (השווה Ernest Mandel, *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, Paris: Maspero, 1967). עם זאת, מנדל אינו טוען שהמושג נמצא בשימוש של ממש בקפיטל. אלתוסר, שהכיר לימים בהגזמה מסוימת בטיעונו בבשביל מרקס, השיב לטענות מסוג זה באופן עקיף בשלב מאוחר יותר בחייו באמצעות מה שכינה "תיאוריית הלום העקום". אלתוסר מצא בכתבי לנין את הטענה שלפיה על מנת ליישר לום ברזל עקום יש לכופף אותו, קודם כול, לצד השני. מבחינת אלתוסר, נוסחה פשוטה זו מכילה תיאוריה מרקסיסטית שלמה בדבר כוחה המטריאלי של האמת. הרציונליסטים יבקשו לתקן רעיונות עקומים בעזרת רעיון ישר. המרקסיסטים, לעומת זאת, מביטים על רעיונות כנטועים בתוך היחסים החברתיים שהם יחסי כוח. בניגוד לכל לוגיקה פורמלית, המרקסיסטים יבקשו להפעיל על "רעיונות עקומים", לא כוח ישר, אלא כוח שיהיה "עקום לכיוון השני". הווה אומר, עיוות רעיוני לצד אחד מתקנים בעזרת עיוות לצד השני. לפי משל זה, עמדותיו "הרדיקליות מדי" של אלתוסר היו הגזמה שמטרתה לתקן תפיסות שגויות במציאות ("ההומניזם המרקסיסטי"), כלומר ליישר את העקום. השווה Althusser, "Soutenance d'Amiens", in: *Solitude de Machiavel*, p. 205

והדכאונות שליוו את אלתוסר מצעירותו התעצמו עם השנים ותכיפותם גברה. במרווחי הזמן שביניהם הוא המשיך לכתוב. אלתוסר פרסם מאמרים וספרים מבריקים כגון על האידיאולוגיה ותשובה לג'ון לואיס והעמיק במחקריו ההיסטוריים על שפינוזה ומקיאווולי. אלא שבעת פרסומם לא היו לכתבים מאוחרים אלו את ההשפעה שהייתה לכתביו המוקדמים. בקרב האינטלקטואלים הקומוניסטים של שנות ה-70, השם אלתוסר הפסיק להיות מילה נרדפת לחדשנות תיאורטית. כתביו חזרו לקדמת הבמה של המרקסיזם רק לאחר מותו ובקשר הדוק לעניין הגובר בו בארצות דוברות אנגלית. בינתיים הוא המשיך לערוך את הסדרה "תיאוריה" בהוצאת "מספרו" והמשיך ללמד באקול נורמל. הוא המשיך לנסות להשפיע על מדיניות המפלגה מעמדה ביקורתית שהלכה והחריפה, אך כאמור ללא הצלחה רבה. המפלגה עצמה איבדה מעוצמתה בשנים אלו. ב-1975 הוא נישא לבת זוגו מזה שלושים שנה, הלן ריטמן.

בבוקר יום ראשון ב-1980 בדירתם באקול נורמל סופרייר בפריז, לואי אלתוסר חנק למוות את הלן ריטמן, אשתו, תוך כדי שעיסה את צווארה. כך הוא תיאר זאת בדיעבד:

הפעם עיסיתי דווקא את צווארה. לחצתי בשני אגודליי על שקעי הבשר שגובלים בעצם החזה. לאט-לאט, אגודל מימין ואגודל משמאל, התחלתי ללחוץ על מקום קשה יותר, מעל האוזניים. עיסיתי בצורת וי. הרגשתי עייפות גדולה בשרירי הזרוע. תמיד כואבת לי הזרוע בשעת עיסוי. פניה של הלן נחו בשלווה, עיניה הפקוחות נעוצות בתקרה. ולפתע הוכתי אימה. עיניה נעוצות בלי סוף, והנה קצה הלשון נח חצוף ושקט בין השיניים לשפתיים. ראיתי כבר מתים, ודאי, אך מעולם לא ראיתי פנים של נחנקת. אני יודע שהיא נחנקת. אבל כיצד? אני קם וצועק: חנקתי את הלן!⁴⁹

Althusser, *L'avenir dure longtemeps*, p. 33-34. 49

ועדת רופאים קבעה שאלתוסר לא היה שפוי בשעת מעשה, והוא לא הועמד לדין.

אלתוסר לא שב לעין הציבור במהלך חייו. כתביו איכדו מזוהרם בעיני בני זמנו. עם זאת, עוד טרם מותו החלו מאמרו, על האידיאלוגיה, ומושג ה"הסבה" (interpellation) שחידש בו לעורר עניין בקרב תיאורטיקנים של הקולנוע בבריטניה ובארצות הברית. בעקבותיהם אומץ המושג והתפרסם בכתביהם של הוגים שונים, כגון ג'ורדית באטלר או סלבווי ז'יז'ק, בתור מושג מפתח בתיאוריות חדשות של סובייקטיביות. לצדם, מגוון הולך וגדל של הוגים ניאו-מרקסיסטים ופוסט-מרקסיסטים, כגון ארנסטו לקלאו ושנטל מוף, חזר אל כתביו הקלאסיים של אלתוסר, ובהם המאמרים שקובצו בספר בשביל מרקס. אם ניתן לאפיין את ממשיכיו של אלתוסר אפיון פשוט, אפשר לומר שהם נמשכו בכתבתם על ידי עקרון היקבעות-היתר, והתקדמו עוד ועוד לעבר מודל של פלורליזם סיבתי גמור. לכיוון זה המשיך גם בליבר.

עם זאת, לא זה היה הפרויקט של אלתוסר בבשביל מרקס. המחויבות שלו הייתה שונה. בספר זה ניצב אלתוסר בפרשת דרכים היסטורית ופילוסופית. הוא סירב לזנוח את תמונת העולם המרקסיסטית שסייעה לו להבין את החברה וההיסטוריה, אך בה בעת שאל כיצד ניתן למתוח את מסגרתה. הוא תהה כיצד ניתן לצאת מקשיחותו של המטריאליזם, ובה בעת להישאר בגבולותיו; כיצד ניתן להישאר נאמן לריבוי הקיים במציאות, אך לא להגיע לכדי פלורליזם הסברי גמור. שאלה אחרת, פוליטית, הדהדה את הראשונה: כיצד ניתן לצאת מקשיחותה של המפלגה הקומוניסטית, ובה בעת להישאר בגבולות המרקסיזם? כיצד ניתן להישאר נאמן לביקורת החריפה ביותר, אך לא להיבלע בתוך הפוליטיקה הליברלית? שאלות אלו היו שאלות חייו של אלתוסר.

באחד מכתביו האוטוביוגרפיים, העובדות, אלתוסר סיפר על מחנה השבויים הגרמני שבו שהה בזמן מלחמת העולם השנייה.

קבוצת שבויים ביקשה לברוח, אך נרתעה מהסכנה. הנוהל בקרב החיילים הגרמנים היה לדלוק אחר הנמלטים במשך שלושה שבועות. הם היו מוצאים אותם כמעט תמיד. השבויים טיכסו עצה וקבעו שיש להעמיד פני בורחים, אבל להישאר במחנה ולהתחבא בתוכו שלושה שבועות. הם האמינו שאחרי שהגרמנים יפסיקו את חיפושיהם אפשר יהיה להימלט ללא קושי. לבסוף, לפי אלתוסר, הספיק הניצחון שבדמיון ובגילוי עקרון התחבולה כדי שהשבויים יוותרו על ביצוע תוכנית הבריחה. הם נשארו במחנה עד סוף המלחמה. כאשר כתב על כך, אלתוסר בחר להדגיש עיקרון פילוסופי אשר ליווה מאז את כתיבתו: "את אותו עיקרון לא שכחתי מהרגע שנאלצתי לחזור אל הפילוסופיה, מכיוון שבסופו של דבר זו הבעיה של כל הבעיות הפילוסופיות (והפוליטיות והצבאיות) – כיצד לצאת ממעגל ובה בעת להישאר בו?"⁵⁰

הספר בשביל מרקס נכתב לפני למעלה מחצי מאה. השאלה הזאת לא איבדה מכוחה.

על התרגום

ברוב פרקי הספר לשונו של אלתוסר היא מופת לבהירות ולברק אינטלקטואלי. לעומת רבים מחבריו ההוגים הצרפתים בשנות ה-60, אלתוסר כותב כאן בשפה בהירה וישירה במיטב המסורת האקדמית הצרפתית. עם זאת, סגנונו משתנה באופן חד ממאמר למאמר – מהלשון הקולחת והצבעונית הכרוכה בלהט הרעיוני של מאמרים כגון "הערה על ההומניזם הממשי" או "תיאטרון ה'פיקולו', ברטולצי וברכט" ועד ללשון הדלה כמעט, המנתחת והמורכבת מאוד שמתלווה לחדשנות המושגית של המאמר "על הדיאלקטיקה המטריאליסטית", שבו לשונו הופכת ברורה פחות.

50. Althusser, "Les Faits", in: *L'avenir dure longtemps*, p. 360.

לאורך הספר אוצר המילים מצטמצם ומתרחב, המשפטים מתארכים ומתקצרים, המשלב משתנה וכך גם קצב ההרצאה. בכל המקרים ניסיתי להעביר לעברית את פשוטו של המקור ואת רוחו.

תרגמתי את בשביל מרקס כאשר אני רואה בעיני רוחי שני סוגים של קוראים: קורא מתחיל וקורא מומחה. למען הקורא המתחיל שאינו קורא את שפת המקור, שמרתי ככל יכולתי על דיוק ונאמנות למקור, שכן אין לו גישה למקור זולת תרגום זה. למען הקורא המומחה, שמרתי ככל יכולתי על לשון עברית קולחת וטבעית, שכן בהנחה שהדיוק המקורי נגיש לו, נחוצה לו כעת היכולת לקרוא את שטף הרעיונות בשפה נוחה כדי שיוכל להבין אותם כרצף אחד. אני מקווה שלא הכבדתי על אחד כאשר ניסיתי להקל על האחר.

בתרגום הספר נעזרתי בתרגום הגרמני והאנגלי.⁵¹ הגרמני טוב במיוחד. בתרגום המאמר "תיאטרון ה'פיקולו', ב'רטולצי וברכט" נעזרתי בתרגום המצוין של שירן בק שפורסם בגליון מס' 27 של כתב העת מטעם בעריכת יצחק לאור. אני מודה לשירן גם על הערותיו הטובות שמסר לי אחר צהריים אחד בשיחה ידידותית.

הספר בשביל מרקס עמוס ציטוטים של הוגים מרקסיסטים מרחבי העולם. כל הציטוטים תורגמו מחדש במטרה להבטיח רלוונטיות והתאמה מבחינת המונחים והמשלב. כדי לשמור על נאמנות למקור, השוותי ככל שהתאפשר לי, בעצמי ובעזרת אחרים, את הציטוטים הצרפתיים של אלתוסר עם המקורות בשפות השונות. מתוך כבוד לשפע התרגומים העבריים של ספרות מרקסיסטית קלאסית שנערכו בישראל לאורך השנים על ידי אנשים מסורים ורבי-כישרון, דאגתי לספק לצד ההפניות המקוריות של אלתוסר הפניות לתרגומים העבריים הרלוונטיים (של מרקס, אנגלס, לנין, מאו וכו'). מצאתי שתרגומים אלו מצוינים רובם ככולם, ושמומלץ

Louis Althusser, *For Marx*, trans. B. Brewster, London: Verso, 2005; *Für Marx*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2011

לפנות אליהם כדי להבין בהקשרם המקורי את ההוגים הרבים המוזכרים בספר זה.

התלכטתי תקופה ארוכה בנוגע לשם הספר. תרגומו העברי של שם הספר, *Pour Marx*, יכול היה להיות גם "בעד מרקס". תחת כותרת זו הספר הוא בגדר המלצה או מאמץ שכנוע, כלומר ספר שאלתוסר מציג בו בפני הקורא את הפילוסופיה של מרקס במטרה לעשות נפשות למרקסיזם בקרב קהל קוראיו. פרשנות זו בהחלט מתקבלת על הדעת. אלתוסר היה אדם פוליטי והספר שכתב היה ספר פוליטי. למרות זאת, בחרתי בכותרת "בשביל מרקס", שכן גם אם הספר נכתב בוודאי מתוך שליחות פוליטית, אין הוא מתאמץ במיוחד להסביר מדוע יש להיות דווקא מרקסיסטים. לא מדובר בספר שמנסה לשכנע את קוראיו בנכונות המרקסיזם או בחשיבותו, וזאת גם אם הוא בהחלט יכול להצליח בכך גם בלי לנסות. להיפך, נדמה שהספר נכתב במקור עבור מי שכבר חושב על המרקסיזם, מכיר בחשיבותם של כתבי מרקס ומבקש להבין אותם באמת. מבחינה זאת הספר לא נכתב "בעד" או "נגד", אלא "עבור" מרקס או "בשבילו". עם בחירה זו אני נוהג כפי שנהגו רוב המתרגמים לשפות שלא חולקות עם הצרפתית את כפילות ההוראה שבמילה pour (בגרמנית ובאנגלית, למשל, הבעיה לא קיימת מלכתחילה). כך אני מבין את הספר. כתיבתו הייתה מחווה למייסד המרקסיזם ומטרת עבודתו של אלתוסר הייתה לשוב ולהציג דיוקן הגות של אותו אדם יוצא דופן שהיה קרל מרקס, אדם שאת חייו האינטלקטואליים ביקש אלתוסר להציג לפנינו. הזכרתי בפתחת דבריי שהאור שזורק אלתוסר על רבו הוא במידה רבה אור שנזרק על מחשבותיו של אלתוסר עצמו, על פיתוחיו ועל חידושיו. עם זאת, כולי תקווה שקריאת ספר זה תהיה הזדמנות בשביל קוראיו לא רק להכיר את גוף הגותו המרכזי של הפילוסוף שהיה לוואי אלתוסר, אלא גם לשוב ולקרוא את מרקס קריאה נוספת ואולי גם קריאה ראשונה.

על העזרה הטובה במהלך תרגום ועריכת ספר זה וכן במהלך כתיבת פתח הדבר אני מבקש להודות לנועה ראנצר, לאטיין בליבר, לסתוית סיני, לנמרוד פלשנברג, ליצחק בנימיני, לעידן צבעוני, לתמר גומל, לאלכסנדר טנר, למיכאל רובק, לנועה לוי, לז'אן פרנסואה קרווגן, ליואל רגב, לרותם מאיר, לעופר בנימיני, לז'אן סאלם (ע"ה), לאסף שטול-טראורנינג, למתן קמינר, לז'יל מרמס, לעומר ליפסקר, לעירן דורפמן ולגדעון פרוידנטל. תרגום זה מוקדש לנוקי.